

Univerzita Hradec Králové

Filozofická fakulta

Katedra politologie

**Potravinová bezpečnost Burundi a Rwandy
- komparativní případová studie**

Bakalářská práce

Autor: Petr Bartoš
Studijní program: B6701 Politologie
Studijní obor: Politologie (KPOL)
Forma studia: kombinovaná

Vedoucí práce: Mgr. Jan Prouza, Ph.D

Hradec Králové, 2016

Univerzita Hradec Králové

Filozofická fakulta

Zadání bakalářské práce

Autor: Petr Bartoš

Studium: F12227

Studijní program: B6701 Politologie

Studijní obor: Politologie

Název bakalářské práce: **Potravinová bezpečnost Burundi a Rwandy
- komparativní případová studie**

Název bakalářské práce AJ: Food Security of Burundi and Rwanda - Comparative Case Study

Cíl, metody, literatura, předpoklady:

Bakalářská práce se zabývá problematikou potravinové bezpečnosti Burundi a Rwandy. Obě země jsou si podobné rozlohou, počtem obyvatel, geografickými podmínkami, mají podobné etnické složení a jejich historie i současnost se vzájemně prolínají a ovlivňují. Rozdílná je však u těchto zemí velikost populace trpící hladem. Cílem práce je na základě analýzy dostupných dat vzájemně porovnat potravinovou bezpečnost v těchto zemích a pokusit se definovat faktory, které ji ovlivňují. Autor zodpoví otázky, jaké jsou možné příčiny rozdílného úspěchu v boji proti hladu v těchto zemích a jakou úlohu hraje demokracie v post-konfliktním státě při jeho obnově a rozvoji.

Práce vychází z teorií zabývajících se rozvojem státu, mechanismy chudoby a fenoménem hladomoru. Při zpracování je použita metodika případové studie.

Seznam literatury:

Collier, Paul. 2009. *Miliarda nejchudších. Proč se některým zemím nedaří a co s tím*. Praha: Vyšehrad

de Waal, Alex. 2000. *Democratic Political Process and the Fight Against Famine*. IDS Working paper 107. Dostupné na:
<http://www.ids.ac.uk/files/Wp107.pdf>

Jeníček, Vladimír a Foltýn Jaroslav. 2010. *Globální problémy světa v ekonomických souvislostech*. Praha: C. H. Beck

Klíma, Jan. 2012. *Dějiny Afriky. Vývoj kontinentu, regionů a států*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny

Sen, Amartya. 2000. *Development as freedom*. New York: Alfred A. Knopf, Inc.

Záhořík, Jan. 2012. *Dějiny Rwandy a Burundi*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny

Garantující pracoviště: Katedra politologie, Filozofická fakulta

Vedoucí práce: Mgr. Jan Prouza, Ph.D.

Datum zadání závěrečné práce: 17. 9. 2015

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracoval pod vedením vedoucího bakalářské práce samostatně a uvedl jsem všechny použité prameny a literaturu.

V Hradci Králové dne 10. 06. 2016

.....

Poděkování:

Rád bych na tomto místě poděkoval Mgr. Janu Prouzovi, Ph.D za cenné rady, věcné připomínky a vstřícnost při vedení mé bakalářské práce.

Anotace

BARTOŠ, PETR. *Potravinová bezpečnost Burundi a Rwandy - komparativní případová studie*. Hradec Králové: Filozofická fakulta, Univerzita Hradec Králové, 2016, 77 stran. Bakalářská práce.

Zajištění dostatečného množství potravin pro výživu lidstva je v současné době jedno z nejdiskutovanějších témat. Dnes, v 21. století, bohužel ne každý jedinec má přístup k dostatečnému množství potravy, které by zajišťovalo jeho plnohodnotný život. Hladem je postižena populace především nejchudších zemí světa. Tato práce se zabývá problematikou potravinové bezpečnosti dvou států z oblasti východní části subsaharské Afriky, Burundi a Rwandy. Obě země jsou si podobné rozlohou, počtem obyvatel, geografickými podmínkami, mají podobné etnické složení a jejich historie i současnost se vzájemně prolínají a ovlivňují. Práce zkoumá na základě analýzy dostupných dat jednotlivé faktory, které ovlivňují potravinovou bezpečnost Burundi a Rwandy a snaží se odpovědět na otázku, jaká může být příčina jejich rozdílného úspěchu v boji proti hladovění. Jsou zde také diskutovány překážky a příležitosti rozvoje těchto zemí. Práce vychází z teorií zabývajících se rozvojem státu, mechanismy vzniku chudoby a fenoménem hladomoru.

Klíčová slova: Burundi, Rwanda, potravinová bezpečnost, hladovění, subsaharská Afrika, rozvoj, konflikt

Annotation

Bartoš, Petr. *Food Security of Burundi and Rwanda - Comparative Case Study*.
Hradec Králové: Philosophical Faculty, University of Hradec Králové, 2016, 77
pp. Bachelor Degree Thesis.

Assuring of a sufficient amount of food for the nourishment of a mankind is currently being one of the most debated topics. Unfortunately nowadays, in the 21st century, not every individual has an access to a sufficient quantity of food, which would provide him with a valuable life. Hunger is particularly affecting the population of the poorest countries in the world. This work deals with the issue of food security of two countries in the area of the eastern part of sub-Saharan Africa, Burundi and Rwanda. Both countries are similar in size, population, geographical conditions, have similar ethnic composition and their history and present mingle and influence each other. The work, based on the analysis of available data, examines the factors that affect food security in Burundi and Rwanda and tries to answer the question of what may be the cause of their differences in success in the fight against starvation. There are also discussed the obstacles and the opportunities for development of these countries. The work is based on the theories of the development of the state, mechanisms of the phenomenon of poverty and famine.

Keywords: Burundi, Rwanda, food security, starvation, sub-Saharan Africa, development, conflict

Obsah

Seznam použitých zkratk:	9
Úvod	10
1. Teoretické přístupy k fenoménům chudoby a hladu	15
1.1. Rozvojové pasti Paula Colliera	15
1.2. Amartya Sen a demokracie v boji proti hladu.....	17
1.3. Komplexní přístup Alexe de Waala	20
2. Představení zemí	22
2.1. Burundi.....	22
2.2. Rwanda.....	24
3. Potravinová bezpečnost	26
3.1. FAO.....	27
3.2. Analýza potravinové bezpečnosti Burundi a Rwandy dle čtyř dimenzí FAO.....	29
3.2.1. Dimenze Dostupnost potravin	30
3.2.2. Dimenze Přístup k potravinám	32
3.2.3. Dimenze Využití potravin.....	35
3.2.4. Dimenze Stabilita potravin	38
3.2.5. Další faktory ovlivňující potravinovou bezpečnost	40
4. Rozvojové pasti	43
4.1. Chudoba	43
4.2. Past konfliktu	44
4.3. Past spočívající ve špatné poloze bez přístupu k moři a se špatnými sousedy.....	47
4.3.1. Předpoklady rozvoje vnitrozemských států	50
4.4. Past vyplývající ze špatné vlády v malé zemi	53
4.4.1. Kategorizace režimu	53
4.4.2. Koncepce dobré vlády	55
4.4.3. Úloha demokracie v post-konfliktním státě.....	57
Závěr	59
Prameny a literatura	63
Přílohy	70

Seznam použitých zkratk:

- CAADP - Rozvojový program afrického zemědělství
- CIP - Program pro intenzifikaci úrody
- CNDD-FDD - Národní rada za obranu demokracie – Síly za obranu demokracie
- EU - Evropská Unie
- FAO - Organizace pro výživu a zemědělství
- HDP - hrubý domácí produkt
- HIV/AIDS - virus napadající lidskou imunitu / syndrom selhání lidské imunity
- HNP - hrubý národní příjem
- IIAG - Index kvality vlády afrických států
- MDG - Rozvojové cíle tisíciletí
- MZV ČR - Ministerstvo zahraničních věcí České republiky
- NEPAD - Partnerství pro africký rozvoj
- OECD - Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj
- OSN - Organizace spojených národů
- PRSP - Strategický program redukce chudoby
- PSTA - Strategický plán pro přeměnu zemědělství
- RPF/RPA - Rwandská vlastenecká fronta / Rwandská vlastenecká armáda
- SOFI - Zpráva o potravinové nedostatečnosti ve světě
- UNDP - Rozvojový program Spojených národů
- USAID - Agentura Spojených států amerických pro mezinárodní rozvoj
- USD - americký dolar
- WB - Světová banka
- WFP - Světový potravinový program
- WHO - Světová zdravotnická organizace

Úvod

Potřeba přijímat potravu je jednou z nejzákladnějších lidských potřeb. O to více je znepokojující skutečnost, že každý devátý člověk na planetě trpí chronickou podvýživou, která se negativně projevuje na kvalitě i délce jeho života. (FAO 2015: 4) V dnešním globalizovaném světě existují vedle sebe extrémní nerovnosti, bohužel týká se to i přijímání potravy a možnostem přístupu k potravinám. Na jedné straně jsou ekonomicky vyspělé země s vysokým životním standardem, zemědělskou nadprodukcí a nadměrným energetickým příjmem z potravy, vedoucím k obezitě obyvatelstva, v jejímž důsledku dochází k rozvoji civilizačních chorob. Na straně druhé stojí nejchudší rozvojové země, s neefektivním nebo exportně zaměřeným zemědělstvím, s obrovskými ekonomickými problémy, často zmítané válečnými konflikty, kde nezanedbatelná část populace chronicky hladoví. (Jeníček a Foltýn 2003: 40)

Zajištění dostatečné výživy obyvatelstva má kromě pokrytí základní životní potřeby i svou ekonomickou stránku. Člověk ze stravy získává živiny a energii, nezbytné pro správné fungování organismu a tím i pro další tělesné aktivity a práci. Dlouhodobě hladovějící osoba není schopna vykonávat plně fyzické aktivity a oslabený organismus je daleko více náchylný k nemocem. Nedostatečná výživa kromě kvality ovlivňuje i celkovou délku života. Tyto aspekty se poté samozřejmě promítají i do národních ekonomik jednotlivých států a jejich dalšího rozvoje. (Javorčková 2013: 9)

Na nadnárodní bázi se problematikou výživy obyvatelstva zabývá FAO (*Food and Agriculture Organization*)¹. Odhady FAO ukazují, že na světě stále hladoví 795mil. lidí, což představuje 10,9 % světové populace. Jeden z devíti lidí na světě tedy trpí chronickým hladem a nemá dostatek jídla pro aktivní a zdravý život. Drtivá většina hladovějících lidí, 780mil, žije v rozvojových zemích. Významně se však snížil procentuální podíl hladovějících lidí na celkové populaci oproti letům 1990–92, a to z 23,3 % na 12,9 %. (FAO 2015: 4) U tohoto ukazatele

¹ FAO je specializovaná agentura při OSN se sídlem v Římě, zabývající se zemědělstvím a výživou lidstva.

je však potřeba brát v potaz velký demografický nárůst. Taktéž ne každý světový region je na tom stejně.

Oblastí s nejvyšším podílem podvýživy zůstává Afrika. Počet chronicky hladovějících se zde zvýšil oproti letům 1990–92 ze 182 mil na 232 mil v roce 2015. (FAO 2015: 8) Akutním nedostatkem potravin zde trpělo 38 miliónů obyvatel, kteří čelili hladomoru. Ročně je zde závislých na potravinové pomoci 30 mil lidí a WFP² směřuje 60 % svých aktivit právě do Afriky. Procentuální podíl hladovějících na celkovém počtu obyvatelstva v Africe se pak od počátku devadesátých let snížil z 27,6 % na 20 % v roce 2015. Nicméně tento údaj je zkreslen velkým demografickým nárůstem počtu obyvatel. Úroveň podvýživy se však v rámci tohoto regionu podstatně liší. Severní Afrika je charakterizována mnohem rychlejším pokrokem v odstranění hladu než subsaharská Afrika. Podíl Severní Afriky (Alžír, Egypt, Maroko, Tunis) na celkovém počtu hladovějících je marginální a tvoří pouze 1,8 %. (FAO 2015: 8–15)

Subsaharská Afrika má výskyt hladovějících nejvyšší, celkový počet podvyživených lidí vzrostl z 176 mil v 1990–92 na 220 mil v roce 2015. (FAO 2015: 8) Od 90. let minulého století došlo v tomto regionu k ukončení rozsáhlých občanských válek, zvýšila se politická stabilita a byl obnoven hospodářský růst. I přes dobrou úrodu v roce 2013 však zůstává situace v Subsaharské Africe nejistá. Opakované politické krize v posledních letech, sporadické srážky a nestabilní ceny potravin mají negativní dopad na potravinovou bezpečnost. Konflikt v severním Mali, nestabilita v severní Nigérii a konflikt ve Středoafričské republice způsobily migrační tlaky a tím celou situaci zhoršily. Nejvíce se na nárůstu počtu hladovějících obyvatel podílejí Botswana, Burkina Faso, Pobřeží Slonoviny, Uganda, Zambie, Tanzanie, Eritrea, Swazijsko, Komory a Burundi, z nichž v posledních třech jmenovaných je situace nejhorší. (FAO 2013a: 42–43)

Tato práce se zabývá problematikou potravinové bezpečnosti dvou států z oblasti východní části subsaharské Afriky, Burundi a Rwandy. Proč při výběru byly zvoleny právě tyto dvě země? Dostupná literatura s touto tematikou, a jsou to z valné většiny zahraniční prameny, se zaměřuje převážně na země, které byly sužovány rozsáhlými hladomory (Etiopie, Súdán, Bangladéš), nebo na země, které

² Světový potravinový program (*World Food Programme WFP*), je organizace OSN sídlící v Římě, která se zabývá potravinovou bezpečností. Byla založena v roce 1963.

mají vysoký počet obyvatel trpících chronickým hladem (Demokratická republika Kongo, Tanzanie, Madagaskar). Burundi a Rwanda jsou malé, vzájemně sousedící vnitrozemské státy. Jsou si podobné rozlohou, počtem obyvatel, geografickými podmínkami. Mají podobné etnické složení, etnika Hutu a Tutsi, a jejich historie i současnost se vzájemně prolínají a ovlivňují. Obě země patří také mezi jedny z nejchudších v Africe a za poslední desetiletí byly postiženy mnohými válečnými konflikty. Z hlediska klasifikace formy vlády ve Rwandě je dlouhodobě u moci autoritativní režim. V Burundi v devadesátých letech krátce probíhala demokratická transice, nicméně v současné době je zde taktéž autoritativní režim³. Oba státy patří také k zemím, kde je vysoký podíl obyvatelstva trpícího chronickým hladem. V období, kdy v obou zemích probíhaly ozbrojené konflikty (v Burundi byly ukončeny v roce 2005, ve Rwandě v roce 1994) byl velmi vysoký podíl počtu hladovějících na celkové populaci v obou státech. Zatímco v post-konfliktním období se v Burundi tyto deprimující hodnoty nadále výrazně prohlubovaly, ve Rwandě byla situace naprosto opačná, podíl hladovějících na celkové populaci se podařilo postupně výrazně zredukovat.

Cílem této práce je na základě analýzy dostupných dat vzájemně porovnat potravinovou bezpečnost v těchto zemích a pokusit se definovat faktory, které ji mohou ovlivňovat. Nejdříve budou v úvodní části práce představeny obě země, jejich geografie, etnikum, historie, ekonomika, zemědělství a sociální sféra. V další části práce, při výzkumu potravinové bezpečnosti, je postupováno na základě metodiky FAO. Tato metodika vychází ze čtyř dimenzí, z nichž každá obsahuje několik indikátorů. Dimenze jsou: dostupnost, přístup, využití a stabilita. V těchto souvislostech budou také diskutovány možné příležitosti a překážky rozvoje těchto zemí. Nedostatek potravin, podvýživa a následné chronické hladovění nejsou totiž důsledkem pouze jediné příčiny, ale kombinací celé řady problémů a ovlivňujících faktorů. Počínaje populačním růstem, nízkou produktivitou zemědělství a nedostatkem vhodné zemědělské politiky, nedostatečným přístupem k vodě, špatnou infrastrukturou, občanskými válkami, politicko-ekonomickými krizemi,

³ Signé označuje režim v Burundi jako autoritativně reversní (*authoritarian reversal*) – režim, který byl kdysi považován za demokratický, nebo směřující k demokracii, ale byl přerušen neústavním chopením moci, které jej posunulo zpět k autoritativní formě. Kritériem pro hodnocení je i úroveň občanských a politických práv. (Signé 2013: 14)

nízkou gramotností, slabých systémů finanční podpory, cenovou nestabilitou či špatnými politickými rozhodnutími konče. Společným a nedělitelným symbolem důsledku působení těchto faktorů je masová chudoba obyvatelstva. Zde se nám nabízí příležitost k první výzkumné otázce:

Jaké jsou možné příčiny rozdílného úspěchu v boji proti hladu v Burundi a ve Rwandě?

V odpovědi na tuto otázku práce vychází z teorie rozvojových pastí, kterou ve svých pracích rozvinul přední odborník na ekonomiku afrických zemí, oxfordský ekonom Paul Collier. Podle něho chycení země do jedné nebo více z těchto pastí je zásadní překážkou pro další ekonomický, sociální a politický rozvoj a je významným předpokladem nestability a z ní vyplývajících ozbrojených konfliktů. Jedná se o past konfliktu, past přírodních zdrojů, past spočívající ve vnitrozemské poloze a past vyplývající ze slabé vlády v malé zemi. Diskuze spojená s touto poslední rozvojovou pastí nás přivádí k druhé výzkumné otázce:

Jakou úlohu hraje v post-konfliktním státě demokracie a vláda zvolená na jejích principech při jeho obnově a rozvoji, jež jsou nezbytnými předpoklady k zajištění potravinové bezpečnosti?

Při zodpovězení této výzkumné otázky práce vychází také z teorie Amartya Sena a její následné polemiky ze strany Alexe de Waal. Sen se ve svém díle *Development as freedom* zabývá teorií lidského rozvoje, státu blahobytu a mechanismech vzniku chudoby. V boji proti hladomorům a zajištění potřebných opatření k jejich eliminaci Sen spatřuje společnost fungující na demokratických principech, její instituce a její vládu na těchto principech zvolenou, jako klíčové atributy při zvládnutí těchto katastrof. De Waal ve svém díle *Democratic political process and the fight against famine* důležitost úlohy demokracie ve spojitosti s tímto tématem nezpochybňuje, ba naopak, nicméně nevidí ji jako všelék. Na několika případech ukazuje, že i v demokratických zemích probíhaly hladomory a naopak i nedemokratické režimy (byť v omezené míře a za určitých podmínek) byly schopny, situaci řešit. Navíc de Waal problematiku chápe v širším kontextu, zahrnujícím typologii rozsahu, intenzity a příčinné souvislosti vzniku hladomorů a přichází s uceleným komplexem doporučení jak ji zvládnout. Podrobněji budou obě teorie představeny v další části práce.

Bakalářská práce je zpracována metodou komparativní případové studie, za použití empiricko-analytického přístupu, který zahrnuje použití kvantitativních i kvalitativních dat. Tato metoda umožňuje jak zahrnutí faktických dat, tak i analýz jevů a událostí. Jejím cílem je poskytnutí komplexního porozumění nebo příčinného vysvětlení případu. (Kouba 2011: 93) Snahou práce je podrobit analýze co nejvíce dostupných dat a jejich syntézou dosáhnout odpovědí na výzkumné otázky, které budou zodpovězeny v jejím závěru.

V textu je čerpáno z českých i zahraničních autorů, tištěných i internetových zdrojů. V neposlední řadě byly získávány informace z webových portálů mezinárodních institucí, jejich databází a reportů, především pak FAO a její statistické divize FAOSTAT a Světové banky. Z českých autorů jsou to práce V. Jeníčka a J. Foltýna, *Globální problémy světa v ekonomických souvislostech a Globální problémy a světová ekonomika*. Autoři se věnují objasnění problematiky výživy lidského těla a zeširoka rozebírají ekonomické, sociální i environmentální konsekvence. Dotyčným tématem se zabývá ve svém díle i Z. Kuna, *Demografický a potravinový problém světa*. Cenné informace poskytla i diplomová práce K. Javorčkové, *Problematika hladu v Africe, regionálně geografická analýza*. Historické informace o zkoumaných zemích pak přinesly knihy J. Záhořika *Dějiny Rwandy a Burundi*, J. Klímy *Dějiny Afriky. Vývoj kontinentu, regionů a států* nebo dílo R. Reida, *Dějiny moderní Afriky: od roku 1800 po současnost*. Ze zahraničních zdrojů je čerpáno především z velice podnětného díla Paula Colliera, *Miliarda nejchudších. Proč se některým zemím nedaří a co s tím*, ve kterém se zabývá problematikou nejchudších rozvojových zemí a předkládá konkrétní analýzy a východiska. Dále to jsou autoři, kteří se věnují přímo regionu subsaharské Afriky, např. M. Baro, F. Deubel, *Vulnerability, Famine and Food Security in Sub-Saharan Africa* a Jenny Clover, *Food security in Sub-Saharan Africa*.

1. Teoretické přístupy k fenoménům chudoby a hladu

V této části práce budou představeny teorie tří významných a ve světě uznávaných odborníků, zabývajících se otázkami spojenými s chudobou a hladomory. S fenomény, jež spolu vzájemně souvisejí, doplňují se a ovlivňují. První z teorií, rozvojové pasti Paula Colliera, se věnuje příčinnosti a setrvání v chudobě nejméně rozvinutých zemí světa na základě ekonomických, geografických a vojensko-politických konsekvencí. Collier ve svém díle nejenže detailně rozebírá jednotlivé komponenty tohoto problému, ale snaží se i z pozice dlouholetého odborníka na toto téma navrhnout smysluplná a přijatelná řešení. Druhá teorie, jejímž autorem je nositel Nobelovy ceny za ekonomii, indický ekonom a filosof Amartya Kumar Sen, rozebírá problematiku chudoby a hladomoru především ve vztahu k působení demokracie. Tato teorie však postrádá bližší identifikaci jednotlivých faktorů a je spíše chápána jako prvotní základ při zkoumání těchto problematik. Ve třetí teorii, expert na Súdán a oblast Afrického rohu, profesor sociální antropologie Alexe de Waal, oponuje Senovu zjednodušenému přístupu a přináší pohled na problematiku hladomoru ve dvou rovinách. Tou první je pohled z hlediska politických procesů, tou druhou je pak detailní identifikace a kategorizace hladomoru. Politické zaměření obou teorií bude využito při konfrontaci Burundi a Rwandy s úlohou demokracie v post-konfliktním rozvoji.

1.1. Rozvojové pasti Paula Colliera

Problematikou rozvojových zemí, občanských válek a strategií proti chudobě se ve svých textech a publikacích zabývá oxfordský profesor ekonomie Paul Collier, jeden z největších odborníků na ekonomiku afrických zemí. Působil jako ředitel Světové banky a poradce Komise pro Afriku ustavené britskou vládou.

Ve své knize *Miliarda nejchudších. Proč se některým zemím nedaří a co s tím* se Collier zabývá konceptem rozvojových pastí, které vidí jako zásadní pojítko mezi chudobou a nemožností dále se rozvíjet u nejchudších zemí světa, kde žije přibližně miliarda lidí. Tato miliarda nejchudších řeší zcela jiné problémy, než jaké byly v uplynulých desetiletích řešeny v takzvaných rozvojových zemích, tedy fakticky ve všech státech s výjimkou těch nejvyspělejších. „*Po celou tu dobu jsme rozvojové země definovali takovým způsobem, že zahrnovali pět ze šesti miliard lidí naší zeměkoule. Avšak všechny zmíněné země nejsou stejné. Oblasti, v nichž rozvoj*

selhal, jsou vystaveny neřešitelným problémům, které v úspěšně se rozvíjejících zemích nenacházíme“. (Collier 2009: 13) Mezi miliardu nejchudších zahrnuje 58 nejméně rozvinutých států světa (vč. Burundi a Rwandy), které uvízly v extrémní chudobě a již desítky let nevykazují žádné, či pouze minimální známky ekonomického rozvoje. Tyto země zabředly v minimálně jedné ze čtyř tzv. rozvojových pastí. Jedná se o

- Past konfliktu.
- Past spočívající ve špatné poloze bez přístupu k moři a se špatnými sousedy.
- Past vyplývající ze špatné vlády v malé zemi.
- Past přírodních zdrojů.

V pasti konfliktu si Collier klade otázku nad příčinami občanských válek, pravděpodobností jejich výskytu a především jejich přímé provázanosti s ekonomickou stabilitou dané země. Uvádí, že zatímco průměrná mezinárodní válka trvá 6 měsíců, průměrná občanská válka trvá více než desetkrát déle. A právě ve spojitosti se stavem ekonomiky země podává na základě svých výzkumů vysvětlení: *„Čím jsou příjmy země na začátku konfliktu nižší, tím déle trvá občanská válka“.* (Collier 2009: 42) Což by mohlo i vysvětlovat délku trvání občanské války v Burundi, která trvala třináct let.

Past spočívající ve špatné poloze bez přístupu k moři a se špatnými sousedy se zabývá nevýhodnou geografickou polohou států, která je jakousi „brzdou“ jejich rychlejšího rozvoje. A to ze dvou důvodů. Tím jedním je nemožnost jejich vlastního přístupu k moři a tím druhým je sousedství se zemí, která je negativně ovlivňuje nebo ohrožuje.

Způsob vládnutí a hospodářská politika se odrážejí na ekonomické výkonnosti státu, pokračuje Collier v pasti vyplývající ze špatné vlády v malé zemi. Dobrý způsob vládnutí a vhodné hospodářské kroky mohou urychlit růst ekonomiky a pomáhají zemi realizovat její schopnosti. Přejít k demokracii probíhá až dodnes zejména prostřednictvím zlepšování volebních podmínek. Volby samotné však k tomuto procesu nestačí. Collier k tomu dodává: *„Volby určují, kdo*

je u moci, nestanovují však, jakým způsobem se tato moc má užívat.“ (Collier 2009: 168)

Poslední z pastí, týkající se přírodních zdrojů, se zabývá vlivem prostředků plynoucích z nerostných surovin na fungování státu. Vzhledem k tomu, že Burundi i Rwanda oplývají buď omezeným množstvím přírodních surovin, anebo je těží a využívají minimálně, past přírodních zdrojů má pro naše použití pouze marginální význam. Práce se bude proto dále věnovat pouze prvním třem zmiňovaným rozvojovým pastím.

Žádná z těchto pastí není čistým nebo izolovaným jevem, jak uvádí Collier, a v individuálních případech jednotlivých zemí existuje mnoho pojítek, souvislostí a okolností. Rozvojové pasti jsou důvodem, proč jsou státy spodní miliardy ekonomicky zhruba na úrovni, na jaké byly v 80. letech minulého století. A také důvodem, proč se jim nepodařilo se z chudoby vymanit jako jiným zemím, které od 70. let zažívaly nevídaný ekonomický růst, jako např. Indie, Čína, Argentina nebo Brazílie.

Koncept rozvojových pastí poslouží jako rámec závěrečné kapitoly, ve které budou diskutovány překážky a příležitosti rozvoje Burundi a Rwandy.

1.2. Amartya Sen a demokracie v boji proti hladu

Sen ve své průkopnické práci v oblasti zkoumání příčin chudoby a hladomorů z roku 1981 *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*, zavedl nové paradigma odmítající malthusiánství⁴ jako představu příčin hladomorů a trvá na zařazení tržních sil a role státu ve stanovení individuálních nároků na potraviny. Ohrožení domácností hladomorem přímo souvisí s úrovní těchto nároků. Tu definuje jako klíčový soubor alternativních prostředků, které může jedinec ovládat ve společnosti použitím souhrnu práv a příležitostí, kterými je vystaven. Nárokové vztahy jsou pak založeny na čtyřech různých typech vlastnictví: výroby, obchodu, práce a dědičnosti nebo převodu. Prostřednictvím kombinace těchto prostředků jednotlivci získávají přístup

⁴ Filosofický směr založený v 18. st. T. R. Malthusem založený na předpokladu, že základními faktory společenského života jsou biologická potřeba jíst a pohlavní vášeň, které jsou silnější než schopnost lidí opatřovat si potravu. Z toho vyplývá zaostávání výroby potravin za populačním přírůstkem. K absolutnímu přelidnění a hromadné smrti hladem nedochází jen díky překážkám zvyšujícím úmrtnost, jako jsou nemoci, války a ostatní pohromy, které Malthus považuje za pozitivní. (Loužek 2014)

k potravinám přímo (vlastní zemědělská výroba) nebo nepřímo (nákup). Hladomor Sen tedy charakterizuje jako kolaps nároků pro určité segmenty společnosti a neúspěch při jejich ochraně. (Baro, Deubel 2006: 523–524) Sen svou teorii dále rozvádí ve své knize *Development as Freedom* z roku 1999.

Nejchudší lidé v zemích třetího světa mají primární potřebu zajistit své základní živobytí. Demokracie a politické svobody je luxus, který si chudé země „nemohou dovolit“. Proč se zabývat politickými svobodami, když je potřeba se zaměřit na intenzivní zajištění ekonomických a materiálních potřeb. Toto byly argumenty zástupců některých asijských zemí v čele se Singapurem a Čínou na Světové konferenci Spojených národů ve Vídni v roce 1993, jak uvádí Sen. (Sen 2000: 147)

Co by mělo přijít dříve? Odstranění chudoby a bídy nebo zaručení politických svobod a občanských práv, které nejsou pro chudé lidi příliš k užtku. Dle Sena, někteří autoritářští politici, jako například Lee Kuan Yew, první ministerský předseda Singapur, dokonce pokládají základní lidská práva a svobody za překážku ekonomického růstu a rozvoje (tzv. Leeova teze). Svá tvrzení opírají o předpoklad, že pokud by si chudí lidé z rozvojových zemí mohli vybrat mezi politickými svobodami a hospodářským růstem, beztak by zvolili to druhé, protože by se snažili především vymanit se z hospodářské deprivace a bídy a byli by tomu ochotni obětovat své občanské svobody. Sen s těmito názory zásadně nesouhlasí. Upozorňuje na skutečnost, že tři rychle rostoucí ekonomiky autoritářských režimů východní Asie (Čína, Singapur, Jižní Korea) nemohou sloužit za všeobecný precedens. Jak uvádí, jedna z nejrychleji rostoucích ekonomik v subsaharské Africe, Botswana, je také jednou z afrických oáz demokracie. (Sen 2000: 147–150)

Ve skutečnosti, jak Sen uvádí, je poměrně málo obecných důkazů, že autoritářský režim, potlačující politická a občanská práva, je prospěšný při podpoře hospodářského rozvoje. Okolnosti, které vedly k hospodářským úspěchům východoasijských ekonomik, jsou poměrně dobře známé. S těmito úspěchy také souvisí otevřená konkurence, využívání mezinárodních trhů, vysoká úroveň gramotnosti a vzdělání, úspěšné pozemkové reformy, veřejné poskytování pobídek pro investice, export a industrializace. Jak dále udává Sen, neexistuje žádný důkaz, že některá z těchto politik je neslučitelná s demokracií a měly by být udrženy prvky

autoritářství. Sen pokládá také za obzvláště významné spojení mezi politickými a občanskými právy na straně jedné a prevencí závažných katastrof (například hladomoru) na straně druhé. Vládní reakce na akutní utrpení lidí často závisí na tlaku, kterému je vláda vystavena (hlasování, kritiky, protesty). Jak dále Sen uvádí, k žádnému podstatnému hladomoru nedošlo v nezávislé zemi s demokratickou formou vlády a relativně svobodným tiskem. Na příkladu Indie Sen uvádí úspěšnost demokracie při odstraňování hladomorů, nicméně však přiznává, že není ze strany státu řešeno odstraňování rozsáhlé podvýživy obyvatel, lékařská péče, negramotnost nebo nerovnost genderových vztahů. (Sen 2000: 161)

Důvodem absence hladomoru ve fungující pluralitní demokracii uvádí Sen také to, že i když došlo v chudé zemi k velkému poklesu výroby a dodávek potravin, byly tyto demokratické země schopny se s tím mnohem lépe vyrovnat. To uvádí na příkladu Botswany a Zimbabwe, kde byl v osmdesátých letech 20. století výrazný propad produkce potravin, až o 38 %, a k hladomoru v důsledku zavedení preventivních opatření nedošlo. Naopak v Súdánu a Etiopii ve stejném období byl pokles produkce potravin o 12 % a byly zasaženy masivním hladomorem. (Sen 2000: 178–179)

„Příčinnou souvislost mezi demokracií a absencí hladomoru není těžké hledat“, pokračuje dále Sen. V demokracii může být hladomorem zasažena i vládnoucí skupina a političtí vůdci. To jim dává politickou motivaci předcházet hrozbě hladomoru a tím je snazší hladomoru čelit. Svobodný tisk pak významně přispívá k šíření informací, například o dopadech sucha, o povodních a dopadu nezaměstnanosti a může mít obrovský vliv na politiku prevence hladomoru.

Jak Sen argumentuje, svobodný tisk a politická opozice představují nejlepší systém včasného varování před ohrožením hladomorem. (Sen 2000: 180–181)

Pozitivní role politických a občanských práv se vztahuje i na prevenci hospodářských a sociálních katastrof obecně. Mnoho hospodářských technokratů doporučuje použití ekonomických stimulů (které tržní systém poskytuje), zatímco ignorují politickou motivaci (kterou by demokratický systém mohl zaručit). Sen však proti argumentuje tím, že jakkoli jsou ekonomické pobídky důležité, absence adekvátního systému politických nabídek nemůže být vyplněna fungováním hospodářských podnětů. (Sen 2000: 184)

1.3. Komplexní přístup Alexe de Waala

De Waal, ve své studii *Democratic political process and the fight against famine* (de Waal 2000) zkoumá spojení mezi určitou sortou politických procesů a institucí a prevencí před hladomorem. V boji proti hladomoru sice spatřuje de Waal, stejně jako Sen, vedoucí úlohu demokratických institucí a procesů, nicméně důležitou považuje její závislost na vývoji politických uskupení v zemi a použití strategií, které v boji proti hladomoru tato uskupení zvolí. Senův přístup k této problematice vidí jako příliš obecně zjednodušený v podobě teze „v demokracii se nevyskytuje hladomor“ a kritizuje někdy poněkud samolibě prezentované doporučení liberálního volebního systému a svobodného tisku, obou coby nezbytných a hlavně dostatečných nástrojů v boji s chudobou a hladomorem. Jak zdůrazňuje de Waal, ačkoli Senova práce zůstává ústředním tématem studií problematiky obecného výzkumu vývoje hladomoru, existují přesvědčivé argumenty, že Sen dává přílišný důraz v těchto kauzách na příčinnou souvislost ekonomicko-tržní základny. Zanedbává význačnost politik, historických procesů a sociálních konsekvencí při utváření podmínek zranitelnosti a ohrožení potravinové bezpečnosti a hladomoru jako jejich následku. Jak dodávají Baro a Deubel, „*Sen ve své analýze nahradil aktéry příčinnosti hladomoru z oblasti mimo lidskou činnost (Bůh, příroda) aktéry souvisejícími s tržními mechanismy*“ (Baro, Deubel 2006: 524) De Waal vidí potřebu posunout tuto debatu k výzkumu politických agend, které se provokativním způsobem podílejí na udržování akutního potravinového a humanitárního strádání mezi volebního práva zbavenou a válkou zmítanou populací.

De Waal k tomu dodává: „*Senova tvrzení jsou hluboce pravdivá, realita je však mnohem více komplexní*“. Na příkladu indického Bihar v letech 1966–7 demonstruje, že i demokratická země mohla v řešení problému s chronickým hladověním selhat. Vláda sice zabránila masovým úmrtím, nicméně neřešila rozsáhlou podvýživu, zbídačení a sociální úpadek a ekonomické procesy, které vedly k endemickému hladu. De Waal tímto odmítá Senovo zjednodušené tvrzení „*demokracie zabraňuje hladomoru*“ a pokládá si jednu podstatnou otázku. „*Jaká je dělící linie mezi intenzivní chronickou chudobou a hladem, a hladomorem?*“. V odpovědi na tuto otázku se pokouší identifikovat, co vlastně znamená fenomén hladomoru a rozebírá jeho jednotlivé prvky a varianty. Jak uvádí, většina

dosavadních definic hladomoru vycházela z popisu, jak to probíhalo u vybraných extrémních kaus. Tyto diagnostiky, jak doplňuje de Waal, mnohdy nejsou moc přesné a někdy i záměrně zkreslené (ze strany západních médií a někdy i politických institucí). Faktem je, že hladomor je velice obtížné definovat a pouhé statistické informace mohou být matoucí. Jak dále de Waal uvádí, pro pokus o výzkum hypotézy „demokracie zabraňuje hladomoru“ je důležité stanovit použitelnou definici hranice rozdílu mezi chronickou chudobou a akutním hladomorem. Zatímco je lehké identifikovat extrémní případy, jako například viditelné a rychle nabíhající hladomory v jižní Asii, v případě Afriky však tato pomyslná hranice není vždy zřejmá. Jak dokládá na příkladu z jižního Súdánu, některé komunity uvádějí, že jsou hladomorem sužováni permanentně po mnoho let. V jejich jazyce totiž slovo „hlad“ a „hladomor“ mají stejný význam. Antropologický výzkum ukázal, že tyto názvoslovné nuance jsou spíše záležitostí odborníků na výživu a ekonomů, než komunit, které jsou tímto fenoménem postiženy. Nelze proto koncepci použitou u komunity v Asii přenést na komunitu v Africe, která má jinou sociální strukturu a vývoj ekonomiky.

Jako nejužitečnější přístup pro definování hladomoru de Waal vidí detailní identifikaci jeho jednotlivých komponentů, nebo jejich kombinace, a to v různých variacích a stupních intenzity. Jako hlavní komponenty uvádí: **hlad, zbídačení, sociální zhroucení, úmrtnost** a odolnost jedince, rodiny nebo skupiny vůči těmto čtyřem faktorům. Další dimenzí analýzy je **stupeň vážnosti hladomoru**, od jeho nejmírnější formy zahrnující primárně hlad a podvýživu, až po nejvážnější stupeň ve formě velmi vysoké a rozšířené úmrtnosti a vážného sociálního kolapsu. Vysokou úmrtnost pak de Waal spatřuje ve vysoké koncentraci lidí způsobené hromadnou migrací, při které vypuknou rozsáhlé epidemie. Z hlediska **typologie hladomoru** rozlišuje několik variant: pastorální (migrující pasteveci), agrární (malí držitelé půdy), třídní (dle profese) a válečný. De Waal k tomu dodává: „*Na přelomu 21. století je nejčastější příčinou hladomoru válka. Nejzřejmější spojení mezi válkou a hladomorem je to, že během války je předpoklad nedostatku demokracie*“.
(de Waal 2000: 18)

V diskusi o tom, zda pouze demokracie zabraňuje hladomoru, na příkladu Bangladéše z roku 1974, demonstruje selhání demokratické vlády v prevenci před rozsáhlými hladomory. V zemích, kde nově zvolená civilní vláda usiluje o zajištění

své moci, mohou vzplanout nacionalistické vášně nebo etnické konflikty. Nové, nestabilní transiční demokracie jsou nejvíce ohroženy vypuknutím ozbrojeného konfliktu. Nestabilní nebo nezralé demokracie mohou, ve spojitosti s předešlým argumentem, být více ohroženy hladomorem, než stabilní autoritativní vláda. Základní důvod, proč vláda zabraňuje hladomoru, je prostý – zajištění vlády pro její vůdce. Je zde tedy politická pobídka pro zabránění hladomoru. Z voleb vzešlí politici se obávají, že pokud selžou v případě prevence před hladomorem, budou odstaveni od moci. V případě úspěšného řešení tohoto problému pak očekávají ocenění od elektorátu. Nicméně slabá parlamentní vláda, pro udržení své moci, je nucena reagovat na hlasité podněty ze svých tradičně nejsilnějších volebních obvodů a ignoruje ty marginální, což de Waal dokládá na příkladu rozsáhlého hladomoru v jižním Súdánu v letech 1986–8. Na druhou stranu, autoritářské vlády se nemusí zodpovídat žádným institucím a mohou svou legitimitu odvozovat od redukce chudoby a prevence hladomoru. To byl také případ autoritářského súdánského prezidenta Nimeiri počátkem sedmdesátých let 20. století, který se věnoval pomoci odlehlým zemědělským oblastem. Jak de Waal uvádí, v cause hladomoru nemůže být vyřčen jednoznačný ortel mezi demokracií a diktaturou. Problém hladomoru musí být trvale politickou záležitostí, i v případě, že žádný hladomor nehrozí. Komplex opatření, která hladomoru mohou předejít, musí být pro případ jeho výskytu v budoucnu, ustanoven dopředu.

2. Představení zemí

2.1. Burundi

Burundi, oficiálním názvem Burundská republika, je stát ve střední Africe v oblasti regionu Velkých jezer. Jeho hlavním městem je Bujumbura. Na severu hraničí Burundi s Rwandou, na západě s Demokratickou republikou Kongo a na východě a jihu s Tanzanií. Jihozápadní hranice státu je tvořena jezerem Tanganika. Je to malý vnitrozemský stát s rozlohou 27.830km², rozkládající se v nadmořské výšce mezi 770–2670mn.m. Tropické podnebí se vyznačuje střídáním dvěma obdobími dešťů s dvěma obdobími sucha. (Encyclopaedia Britannica)

Počet obyvatel Burundi je 10,8mil s hustotou zalidnění 421 obyvatel/km². Od roku 1990 se jeho počet obyvatel téměř zdvojnásobil. Populační růst ve výši 3,3% ročně je způsoben enormně vysokou porodností, která s průměrem 6,5

porodů/ženu je jednou z nejvyšších na světě. Země má velký potenciál v lidských zdrojích, podíl obyvatel do 15 let tvoří 44,6 % populace. Nicméně průměrná délka života je pouhých 56,7 let. Ve venkovských oblastech žije více než 88 % obyvatel. (World Data Bank) Úředním jazykem je kirundi a francouzština, další používané jazyky jsou bantu, svahilština a angličtina. Národnostní složení tvoří z 85 % Hutuové, 14 % Tutsiové a 1 % Twa. Z hlediska konfese tvoří 80 % křesťané, 15 % tradiční náboženství a 5 % islám. (MZV ČR) V zemi je poměrně vysoká gramotnost 86,9 %, nicméně je zde velký genderový rozdíl⁵. Pouze 6,7 % obyvatel má však středoškolské vzdělání. (UNDP)

Burundi je jednou z nejchudších zemí na světě, podle Světové banky činil v roce 2014 hrubý domácí produkt na obyvatele 286USD, což je více než šestkrát méně ve srovnání s celým subsaharským regionem. V extrémní chudobě žije více než 80 % populace. (World Data Bank) I přesto, že je země obdařena přírodními zdroji⁶ a rozsáhlou říční sítí, ekonomickému růstu brání především špatná diversifikace, nedostatečná infrastruktura (země nemá železnici), neatraktivní podnikatelské prostředí a nekvalifikovaná nebo nízká kapacita pracovní síly. (African Development Bank 2011a: 2) Burundi můžeme označit jako agrární stát, dle FAO více než 90 % ekonomicky aktivních obyvatel pracuje v zemědělství a tento sektor představuje přibližně 40 % HDP. Většinu tvoří drobní zemědělci, kteří produkují potraviny především pro vlastní potřebu tradičními metodami s nízkou produktivitou. Pěstují se zde především, batáty, maniok, banány, fazole kukuřice, čirok a rýže. Z hospodářských zvířat se chovají kozy, skot, prasata a ovce. Nejvýznamnější exportní komoditou Burundi je bezesporu káva a čaj. Vývoz těchto komodit je však velmi závislý na světových cenách, které výrazně kolísají. (Vinck et al 2008: 12)

O historii Burundi máme až do počátku 19. století jen kusé informace. Před tímto obdobím bylo území rozděleno na různé regionální celky a první státní útvary se objevují v 17. století. Konsolidaci politické moci, která probíhala po celé 18. století, završil panovník Ntare Rugamba koncem první poloviny 19. století. V 90. letech devatenáctého století se Burundi, stejně jako Rwanda, stávají německou

⁵ Jak uvádí analýza Spojených národů (WFP), jen 25,1 % žen, které jsou hlavou domácnosti, je gramotných. Zatímco u mužů je to 60,8 %. (Vinck, Patrik et al. 2008: 22)

⁶ Vanad, nikl, uranium, fosfáty - nejsou však doposud příliš využívány

kolonií pod názvem Ruanda-Urundi. V roce 1916 přebírají kolonii Belgičané, kteří roku 1925 zavádějí systém nepřímé vlády. (Záhořík 2012a: 31–32, 45, 79) Král byl v každé zemi ponechán na trůně, ale jeho autorita byla omezena a podřízena poručnictví belgického rezidenta. Belgická koloniální vláda přetransformovala burundskou společnost a privilegovala vybranou část náčelníků z řad královského rodu Baganwaů a kmene Tutsiů. (Ternon 1997: 274) Jak uvádí Reid, „*Ve Rwandě a Burundi Němci a později Belgičané špatně pochopily vztahy, které v předkoloniální době vládly mezi skupinami Hutuů a Tutsiů, čímž vytvořili zárodek budoucí katastrofy*“. (Reid 2011: 161) Od 50. let Belgičané v obavě z rostoucí moci Tutsiů začali utlumovat jejich dominanci ve vedení země a postupně je nahrazovali Hutui. Nezávislost získalo Burundi v roce 1962, země se stává konstituční monarchií, a po převratu v roce 1966 republikou. Do této doby také spadá počátek hutusko-tutsijského konfliktu v Burundi, jako důsledek soupeření o politické a administrativní posty. V roce 1972 proběhla v zemi genocida, které padlo za obětí 200tis obyvatel, převážně Hutuů. Po parlamentních volbách v roce 1993, kdy byl zavražděn prezident Ndadaye, vypukla občanská válka, která byla ukončena až v roce 2005 a která si vyžádala na 300tis obětí. V tomto roce je zvolen prezidentem Pierre Nkurunziza. (Záhořík 2012a: 91, 107, 167, 172, 179, 195 a Klíma 2012: 453, 534) Poté, co se Nkurunziza stává v roce 2015 protiústavně potřetí prezidentem, v zemi propukají násilné nepokoje se stovkami obětí na životech a na 300tis uprchlíků opouští zemi⁷.

2.2. Rwanda

Rwandská republika je malý vnitrozemský stát ve východní části střední Afriky. Zaujímá rozlohu 26.338 km² a jeho hlavním městem je Kigali. Na severu sousedí s Ugandou, na východě s Tanzanií, na jihu s Burundi a na Západě s Demokratickou republikou Kongo, kde značnou část hranice tvoří jezero Kivu. Pro svůj hornatý povrch je Rwanda známá i jako „země tisíce vrchů“, neboť se rozkládá v nadmořské výšce od 950–4507mn.m. Podnebí je díky nadmořské výšce mírnější než v okolních tropických regionech a podobně jako v sousedním Burundi se střídají dvě období sucha a dvě období dešťů.

⁷ Zdroj: ČT. Dostupné na: <http://www.ceskatelevize.cz/ct24/svet/1715070-stane-se-z-burundi-nova-rwanda-podle-pozorovatele-je-zeme-na-pokraji-genocidy>

Ve Rwandě žije 11,3mil obyvatel, což představuje hustotu zalidnění 459 obyvatel/ km². Populační růst je ve výši 2,3 % a meziročně klesá se snižující se porodností, jejíž hodnota 3,9 porodů/ženu je nižší než průměr regionu subsaharské Afriky. Podobně jako v Burundi má Rwanda velmi mladou populaci, podíl obyvatel do 15 let tvoří 41,3 %. Průměrná délka života je 64,2 let. (UNDP) I přesto, že podíl venkovského obyvatelstva na celkové populaci Rwandy je 72,1 %, podíl obyvatel měst se neustále zvyšuje. (World Data Bank) Úředním jazykem je kinyarwanda, angličtina a francouzština, dále se hovoří jazykem bantu a svahilštinou. Národnostní složení Rwandy je velmi podobné jako v Burundi, 84 % populace tvoří Hutuové, 15 % Tutsiové a 1 % Twa. Vyznáním jsou rwanďané z 49,5 % katolíci, z 39,4 % protestanti a z 1,8 % muslimové. (MZV ČR) Podíl gramotných obyvatel na celkové populaci je 65,9 %, středoškolské vzdělání má 8,4 % obyvatel. (UNDP) I přesto, že růst HDP se pohybuje ročně kolem sedmi procent, patří Rwanda stále mezi nejchudší státy světa. Je na tom sice lépe než sousední Burundi, ale HDP 695USD/osobu je stále více než dvaapůlkrát menší, než průměr regionu subsaharské Afriky. (World Data Bank) Sektor služeb s 47 % představuje největší podíl na HDP a jeho význam neustále roste, zatímco podíly průmyslu a zemědělství klesají. Růst ve službách je poháněn expanzí obchodu, dopravy, telekomunikací, finančnictví a pojišťovnictví. Rwanda má obrovský potenciál v oblasti cestovního ruchu. (African Development Bank 2011b: 2) Zatímco zemědělství ve Rwandě představuje téměř 31 % HDP, přibližně 80 % obyvatel Rwandy spoléhá na zemědělství jako jejich jediný zdroj příjmů a obživy. Z plodin jsou převážně pěstovány fazole, kukuřice, rýže, banány, batáty a kasava. Nejvýznamnějším vývozním artiklem Rwandy je káva, čaj a pyrethrum⁸. (Gapusi et al 2013: 8–12)

Vznik a formování rwandského státu sahá do období 10. a 11. století. Koncem 18. století se Rwanda stává sjednocenou monarchií. Na konci 19. století, před příchodem Němců, je vysoce konsolidovaným a centralizovaným státem se čtyřstupňovým systémem administrativy. Koncem 90. let 19. století se Rwanda, společně s Burundi, stává německou kolonií Ruanda-Urundi. Po roce 1916 přebírá

⁸ Pyrethrum (*Chrysanthemum cinerariifolium*) – tato rostlina z rodu chryzantém se používá k výrobě nesyntetického insekticidu pyrethria. Zdroj: Encyclopaedia Britannica. Dostupné na: <http://www.britannica.com/technology/pyrethrin>

správu této kolonie Belgie. (Záhořík 2012a: 18, 23, 33) Belgičané ponechali v platnosti feudální systém, v čele státu stál král, který byl podřízen belgickému guvernérovi. Tutsiové vládli nad Hutuy a Pygmeji z etnické skupina Twa. Na školy a univerzity byl na rasistickém základě umožněn přístup privilegovaným Tutsiům. Hutuové se cítili být podřadnými, k čemuž přispělo i zavedení občanských průkazů s vyznačením etnické příslušnosti. Výsledkem bylo, že roku 1959 byli ve Rwandě 43 ze 45 náčelníků Tutsiové. (Ternon 1997: 274) V roce 1962 získává Rwanda nezávislost a stává se republikou. Situace se obrátila, Hutuové se dostávají k moci a začíná perzekuce Tutsiů, která se prohloubila po nástupu k moci prezidenta Habyarimana v roce 1973. Mnoho Tutsiů odešlo do exilu v sousedních zemích a především z Ugandy započali v roce 1990 ozbrojený boj proti rwandské vládě. (Záhořík 2012a: 113, 136) Poté, co bylo v dubnu 1994 s prezidentem Habyarimanem sestřeleno letadlo, rozpoutala se ve Rwandě jedna z největších genocid v dějinách lidstva, ve které bylo vyvražděno na milión civilistů, převážně Tutsiů a umírněných Hutuů. Válečné masakry vyhnaly z domovů přibližně 2,5mil uprchlíků. (Klíma 2012: 452) V roce 2000 se stává prezidentem Paul Kagame (2000–).

3. Potravinová bezpečnost

Nedostatek potravin a problém hladu má celosvětový dopad a mezinárodní společenství se jimi musí zabývat. Právo na dostatečnou potravu bylo zakotveno i v mezinárodním právu a pojem potravinová bezpečnost je stav, kterého by se mělo ideálně dosáhnout u všech lidí. Právo na potraviny je uzákoněno hned v několika mezinárodních smlouvách schválených OSN. Už ve *Všeobecné deklaraci lidských práv (1948)* je v čl. 25 uvedeno: „*Každý má právo na takovou životní úroveň, která by byla s to zajistit jeho zdraví a blahobyť i zdraví a blahobyť jeho rodiny, počítajíc v to zejména výživu, šatstvo, byt a lékařskou péči, jakož i nezbytná sociální opatření...* Dále je pak následovaly *Mezinárodní pakt o hospodářských, sociálních a kulturních právech (1966)* a *Úmluva o právech dítěte (1989)*. Definice potravinové bezpečnosti byla přijata v roce 1996 v Římě na Světovém potravinovém summitu. „*Potravinová bezpečnost je zaručena tehdy, pokud za všech okolností mají všichni lidé ekonomický, sociální a fyzický přístup k dostatečnému množství bezpečných a výživných potravin postačujících k pokrytí*

potřeb jejich výživy a stravovacích preferencí tak, aby mohli vést aktivní a zdravý život“. (FAO 1996) Světoví lídři se zde zavázali k přijetí globálního partnerství pro snížení extrémní chudoby a hladu na polovinu. Výsledkem summitu byl taktéž daleko širší a obsáhlejší pohled na tuto problematiku. Potravinová bezpečnost začala být vnímána jako široká škála vzájemně propojených ekonomických, sociálních a politických faktorů – vnitřních i vnějších. (Clover 2003: 7) V roce 2001 pak došlo k přijetí Rozvojových cílů tisíciletí (*Millennium Development Goals - MDG*). Tyto cíle mají být splněny do roku 2015. Díky cíleným politikám, komplexnímu přístupu a odpovídající úrovni investic toho již bylo doposud dosaženo v 72 zemích. Jedná se sice o nesporné úspěchy, nicméně výsledky se dostávají jen velmi pozvolna a ne v každém regionu, obzvláště pak v jednotlivých specifických zemích, se toho daří docílit. (FAO 2015: 4)

Problematika zajištění potravin je studována již od 70. let 20. století. Tento široký výzkumný komplex zahrnuje celou škálu vědních oborů od geografie, ekonomiky a demografie, přes sociologii, historii a kulturologii až k politice. V 70. a 80. letech 20. století bylo aplikováno pouze tzv. technologické řešení potravinové nedostatečnosti, které zdůrazňovalo produkci potravin. Jak zmiňuje ve své práci Jenny Clover, neřešila se však spravedlivá distribuce a redistribuce potravin, proto se toto řešení většinou minulo účinkem. Taktéž příčiny hladu byly viděny pouze ve dvou rovinách. Jednou z nich byly velké populační tlaky, tou druhou nepříznivé klimatické podmínky pro zemědělství. (Clover 2003: 7) Jednotka analýzy potravinového problému se posunula od celosvětové/národní úrovně na úroveň místní/domácí. Rozsah analýzy se posunul z důrazu na primární zajištění jídla (*food first*) na trvalou udržitelnost živobytí pro domácnost. Subjektivní vnímání potravinové bezpečnosti mezi místními populacemi se začalo doplňovat objektivně měřitelnými ukazateli. (Devereux & Maxwell 2001: 32) Časem se k tématu přidaly i otázky spojené s nastupující globalizací. Veškeré tyto aspekty ovlivňují výrobu, přerozdělování, směnu a spotřebu potravin. Potravinový problém představuje zdroj napětí a vážné bezpečnostní riziko v mnoha oblastech světa.

3.1. FAO

Problematikou zemědělství a výživy obyvatelstva se zabývá Organizace pro výživu a zemědělství (*Food and Agriculture Organization - FAO*), specializovaná

agentura při OSN se sídlem v Římě, založená v roce 1945. Tato organizace má za cíl zajištění dostatku potravin a pitné vody pro obyvatele rozvojových zemí. Svou pomoc těmto zemím cíleně zaměřuje především na poskytování technické, technologické, finanční a vzdělávací podpory. Snaží se pro tyto země zajistit jejich soběstačnost v produkci potravin a zlepšit tak životní podmínky především venkovského obyvatelstva, závislého na zemědělství. Tyto aktivity jsou směřovány ke zvyšování zemědělské produkce a zajištění přístupu ke zdrojům nezávadné pitné vody. Snahou o zavádění metod trvalé udržitelnosti hospodaření v krajině chce docílit omezení eroze půdy a ničení lesních porostů. FAO každoročně vydává zprávu o stavu potravinové nedostatečnosti ve světě (*The State of Food Insecurity in the World - SOFI*). FAO rozlišuje čtyři dimenze potravinové bezpečnosti.

1) **Dostupnost** potravin v dostatečném množství a odpovídající kvality, dodávaných prostřednictvím domácí výroby nebo dovozu (včetně potravinové pomoci).

2) **Přístup** jednotlivců k adekvátním zdrojům pro získání vhodných potravin pro výživnou stravu. Nároky jsou definovány jako soubor všech činností, vedoucích k dosažení těchto zdrojů s ohledem na právní, politické, hospodářské a sociální dohody komunity, v nichž žijí (včetně tradičních práv, jako je přístup k běžným zdrojům).

3) **Využití** potravin prostřednictvím adekvátní diety, čisté vody, hygieny a zdravotní péče k dosažení stavu optimální výživy, kde jsou splněny všechny fyziologické potřeby. To přináší význam nepotravinářských vstupů na bezpečnost potravin.

4) **Stabilita** vedoucí k zachování potravinové bezpečnosti. Obyvatelstvo, domácnosti nebo jednotlivci musí mít přístup k přiměřené výživě po celou dobu. Neměli by riskovat ztrátu přístupu k potravinám v důsledku náhlých šoků (např. hospodářské nebo klimatické krize) nebo cyklických aspektů (např. sezónní nedostatečné zajištění potravin). (FAO 2006)

3.2. Analýza potravinové bezpečnosti Burundi a Rwandy dle čtyř dimenzí FAO

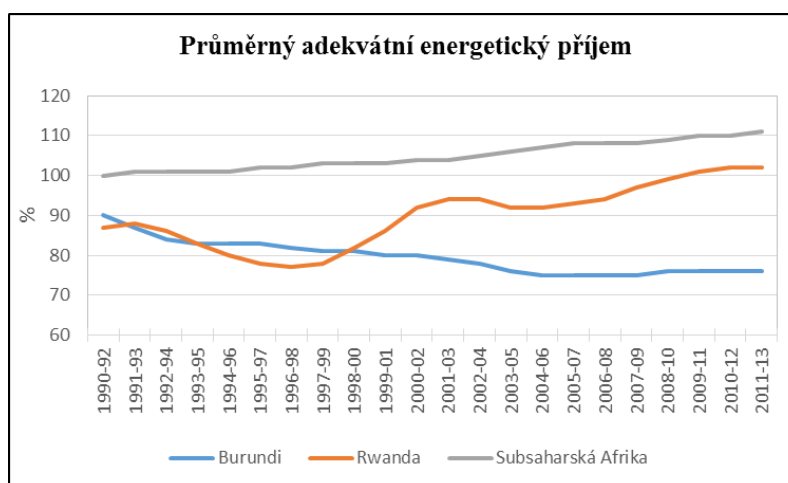
Potravinová bezpečnost Burundi a Rwandy je porovnána na základě několika indikátorů jednotlivých dimenzí. Jak uvádí metodika FAO, některé ukazatele jsou udávány jako tříleté průměry, aby se předešlo případným chybám při výpočtech a nesprávných odhadech. Data obou zemí jsou taktéž porovnána s regionem Subsaharská Afrika, aby bylo možné určit, zda se tyto země pohybují nad nebo pod průměrem hodnot této oblasti. Pro dimenzi dostupnosti potravin to jsou průměrný adekvátní energetický příjem a průměrná hodnota produkce potravin. Pro dimenzi přístup k potravinám byly vybrány indikátory: hrubý domácí produkt na obyvatele, hloubka kalorického deficitu a výskyt podvýživy. V dimenzi využití potravin jsou porovnány indikátory: přístup k vodě a sanitárním zařízením a anémie těhotných žen. Pro porovnání stability potravin jsou použity indikátory: míra závislosti na dovozu obilí a podíl hodnoty dovozu potravin na celkovém exportu⁹.

Analýza dat potravinové bezpečnosti Burundi a Rwandy bude provedena dle čtyř dimenzí potravinové bezpečnosti FAO a zahrnuje období od roku 1990–2013. FAO ve svých výročních zprávách SOFI monitoruje v tříletých cyklech změny počtu hladovějících obyvatel a jejich procentuální podíl na celkovém počtu obyvatel. V tomto období docházelo v obou zkoumaných zemích k velmi výraznému ovlivnění potravinové bezpečnosti ze strany faktoru bezpečnosti a politické stability. Zkoumaný časový úsek můžeme tedy rozdělit z hlediska působení tohoto faktoru na období ozbrojených konfliktů a období post-konfliktní obnovy státu. Genocida ve Rwandě v roce 1994 měla devastující vliv na hospodářství země, došlo také k výraznému úbytku počtu obyvatel a silným migračním vlnám. V Burundi, postiženém občanskou válkou provázenou rozsáhlou migrací došlo k ukončení ozbrojených konfliktů v roce 2005. Jak výrazně se projevil na potravinové bezpečnosti obou zemí právě tento faktor, uvidíme v další části této práce.

⁹ Výběr indikátorů v jednotlivých dimenzích byl proveden na základě dvou hledisek. Tím prvním byla dostupnost dat, neboť v případě Burundi u mnoha indikátorů jsou data nedostupná. Tím druhým byla snaha o porovnání co nejširšího spektra indikátorů.

3.2.1. Dimenze Dostupnost potravin

Průměrný adekvátní energetický příjem vyjadřuje procentuální podíl zásoby potravin na obyvatele a minimální hranice energetického příjmu. Zásoba potravin na obyvatele se vypočítává jako dostupné množství potravin určené pro přímé nasycení obyvatelstva po odečtení potravin, které nejsou určeny pro přímou spotřebu (vývoz, osivo, krmení pro zvířata, průmyslové využití, plýtvání). Minimální požadovaný dietetický příjem je množství energie dodané z potravy, které je potřebné k udržení tělesných funkcí, zdraví a normální aktivity jedince. (FAO 2012: 57, FAO: Food security indicators) Indikátor tak umožňuje určit, zda je země schopna zajistit dostatek potravin prostřednictvím vlastní produkce a importu. Pokud se zásoba potravin na obyvatele pohybuje pod hranicí minimálního

Graf 01. Průměrný adekvátní energetický příjem. [%] v období 1990–2013.

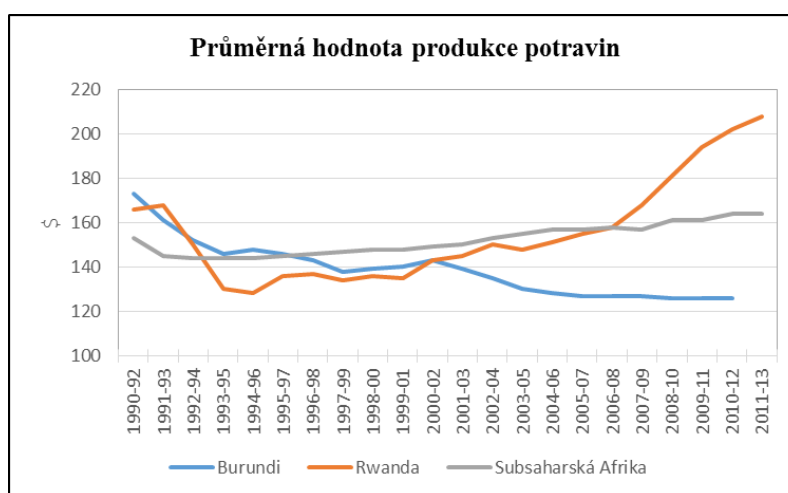
Vlastní zpracování. Zdroj: FAO (Food security indicators)

energetického příjmu, země se potýká s problémem hladu. Vysoká hodnota tohoto ukazatele a zároveň velké rozšíření podvýživy znamená, že v zemi dochází k nerovnoměrné distribuci potravin.

Z grafu 01 vyplývá, že v Burundi měl tento ukazatel sestupnou tendenci a až v závěru sledovaného období se ho podařilo stabilizovat. Naproti tomu Rwanda dosáhla ke konci sledovaného období schopnost pokrýt potřebu množství potravin pro zajištění minimálního energetického příjmu. Genocida ve Rwandě roce 1994 rozvrátila celé hospodářství, jakož i zemědělskou biodiversitu. Pomoc se zajištěním potravin a dodávkou osiva pro vlastní produkci v následném období poskytly mezinárodní organizace, především Světová zdravotnická organizace (WHO),

Světový potravinový program (WFP) nebo Evropská Unie (EU). V dalším období se dařilo vládě ve Rwandě zvyšovat dostupné množství potravin součinností vícero aktivit. Jednak cílenou zemědělskou politikou prostřednictvím dvou strategických tuzemských projektů *Strategic Plan for the Transformation of Agriculture (PSTA) I* z roku 2004 a *PSTA II* z roku 2008, dále pak prostřednictvím projektů regionální rozvojové pomoci africkým zemím *New Partnership for Africa's Development (NEPAD)*¹⁰, jehož součástí je *Comprehensive Africa Agricultural Development Program (CAADP)*. (Gapusi et al. 2013: 7–8)

Průměrná hodnota produkce potravin vyjadřuje hodnotu čisté produkce potravin v mezinárodních dolarech¹¹ podle odhadu FAO v přepočtu na obyvatele. Poskytuje srovnatelnou míru ekonomické hodnoty odvětví produkce potravin v zemi. Počítá se jako průměr za tříleté období, aby se předešlo případným chybám v odhadované produkci. (FAO)

Graf 02. Průměrná hodnota produkce potravin na obyvatele v přepočtu na mezinárodní dolary [\\$] v období 1990–2013. Vlastní zpracování. Zdroj: FAO (Food security indicators)

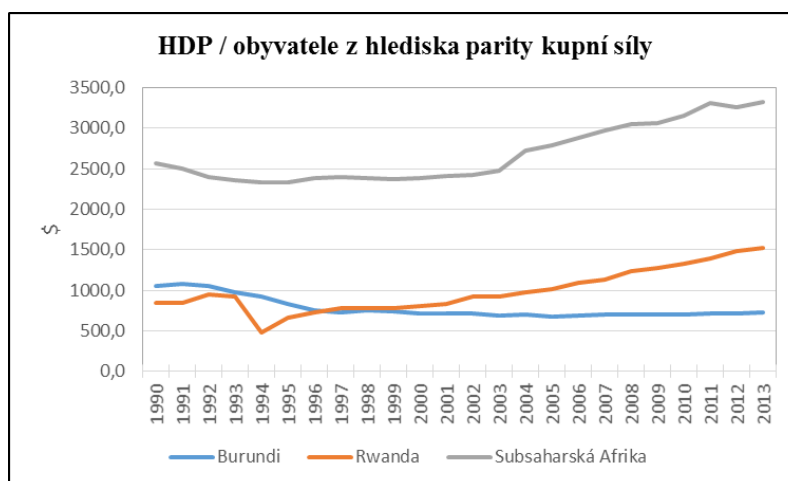
¹⁰ Nové partnerství pro africký rozvoj (New Partnership for Africa's Development - NEPAD) je hospodářským programem rozvoje afrického světadílu. Hlavním cílem je zvýšení přílivu zahraničních investic v návaznosti na zlepšení hospodářské a politické situace v zemích Afriky. Mezi širší cíle partnerství patří omezení chudoby, zapojení Afriky do světového obchodu, podpora trvale udržitelného hospodářského růstu. CAADP (Agriculture Development Programme) je program Africké Unie na rozvoj zemědělství v rámci projektu Partnerství pro africký rozvoj (NEPAD).

¹¹ Mezinárodní dolar (též Gearyho-Khamisův dolar) je hypotetická měnová jednotka, která by měla v daném místě stejnou kupní sílu, jako měl americký dolar v USA v určeném časovém období. Prostřednictvím této jednotky je možno porovnávat údaje jak z různých zemí s odlišnou cenovou hladinou, tak z různých období.

Ve snaze zvýšit národní zemědělskou produktivitu a zlepšit bezpečnost potravin, vláda Rwandy zahájila v roce 2007 program na intenzifikaci zemědělství *Crop Intensification Program (CIP)*. Program se zaměřuje na šest prioritních plodin (fazole, kasava, brambory, kukuřice, rýže a pšenice) a je soustředěn na zvýšení výrobních vstupů (hnojiva), využívání vodních zdrojů (zlepšení zavlažování), vyšší využití půdy (vysoušení bažin) a pozemkové úpravy. Například konsolidované využití půdy v rámci prioritních plodin se zvýšilo z 28,7tis ha v roce 2007 na 254tis ha v roce 2010. (Gapusi et al. 2013: 8) Jak vidíme z grafu č. 02, v důsledku těchto aktivit se po roce 2007 průměrná hodnota potravin na obyvatele ve Rwandě výrazně zvýšila a dosáhla i výrazného nadprůměru ve srovnání se subsaharskou Afrikou.

3.2.2. Dimenze Přístup k potravinám

Hrubý domácí produkt na obyvatele z hlediska parity kupní síly představuje celkovou peněžní hodnotu statků a služeb vytvořenou za dané období v daném státě. V přepočtu parity kupní síly na obyvatele je hodnota udávána v mezinárodních dolarech. Tento ukazatel poskytuje informace o možnosti ekonomického přístupu na trhy. (FAO 2016)

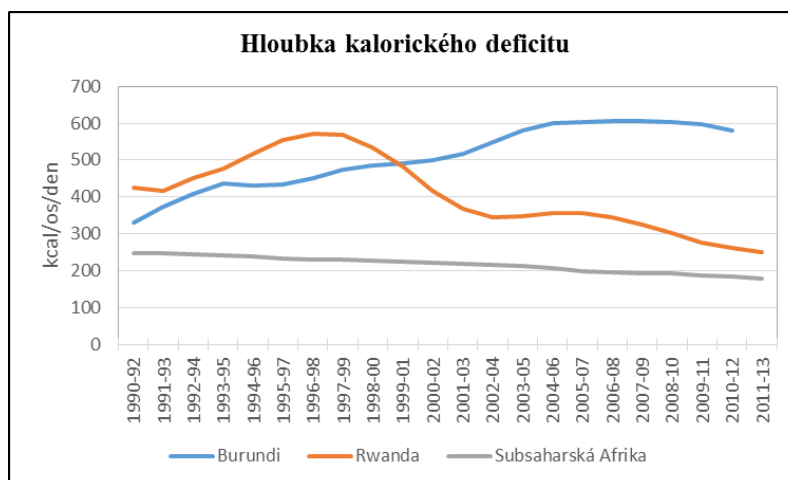

Graf 03. Hrubý národní produkt na obyvatele z hlediska parity kupní síly [\$] v období 1990–2013. Vlastní zpracování. Zdroj: FAO (Food security indicators)

Tempo růstu HDP v Burundi bylo výrazně negativní od počátku 90. let. Po roce 2005 reformy stabilizující ekonomiku, obnovení veřejných financí a zlepšení správy vedly k stabilizaci situace a mírnému hospodářskému oživení. Tempo růstu HDP sice vzrostlo na 5,9 procent v roce 2006, ale kleslo zpět na 3,9 procenta v roce

2010. (IFAD 2012: 4) Jak můžeme vidět z grafu 03, HDP na obyvatele v přepočtu parity kupní síly se pohybuje lehce nad hranicí 700 dolarů a v porovnání s Rwandou je k roku 2014 na poloviční úrovni. Obě země však v tomto ukazateli silně zaostávají za průměrem subsaharské Afriky. Růst HDP na obyvatele v přepočtu parity kupní síly ve Rwandě zaznamenal prudký propad v roce 1994, kdy byla země postižena genocidou (z 929 dolarů v roce 1993 na 485 dolarů). Od té doby kontinuálně rostl, na úroveň roku 1993 se dostal v roce 2003. Po dalších deseti letech jeho hodnota dosahovala 1513 dolarů, což představoval nárůst o 63 % Nejvyšším cílem rwandské Vize 2020 je transformovat zemi do ekonomiky nižších středních příjmů tím, že zlepší svou konkurenceschopnost a zároveň zajistí jednotnost a inkluzivní růst a vývoj. Rwandská ekonomika prokázala silné zotavení z globální recese. Růst HDP se zvýšil z 4,1 % v roce 2010 na 7,5 % v roce 2009, vzhledem k expanzi vládních výdajů, silnému růstu ve službách (především telekomunikacích a finančních službách) a k oživení cestovního ruchu. Oživení ekonomiky posílily velké fiskální stimuly a expanzivní měnová politika vlády prováděná v roce 2010. (African Development Bank 2011b: 2)

Hloubka kalorického deficitu je průměrné množství energie, které chybí podvyživeným osobám k tomu, aby při mírném fyzickém zatížení mohli zachovat svoji tělesnou hmotnost. Udává se v kcal na osobu a den. Hranice kritické potravinové situace je dle FAO deficit 300 kcal na obyvatele a den. (FAO 2000) Lidské tělo na nedostatek energie reaguje snížením psychické i fyzické aktivity. (Jeníček a Foltýn 2003: 118–119)

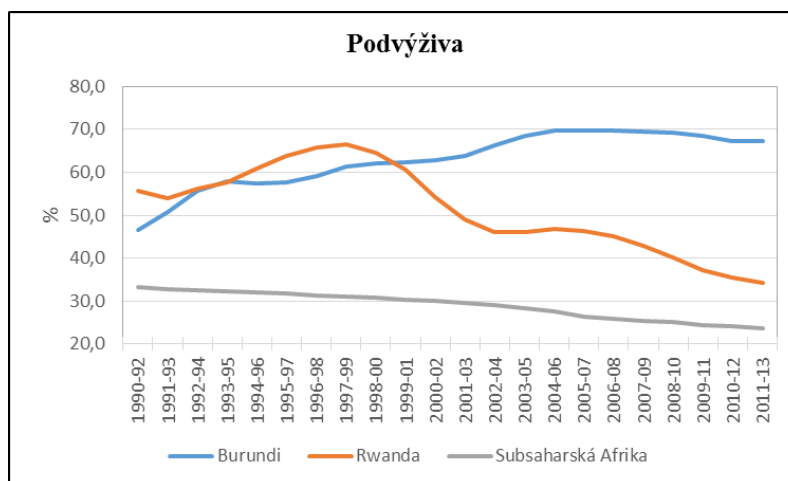

Graf 04. Hloubka kalorického deficitu [kcal/osoba/den] v období 1990–2013. Vlastní zpracování. Zdroj: FAO (Food security indicators)

Jak ukazuje graf 04, v Burundi dosahoval kalorický deficit počátkem devadesátých let už oněch kritických hodnot přesahujících 300 kcal/os/den. V dalších letech však byl jeho nárůst naprosto alarmující a v období prvních pěti let po ukončení občanské války v roce 2005 přesáhl hranici 600 kcal/os/den. V hloubce kalorického deficitu se řadí Burundi na poslední příčku na světě. (FAO 2013b) Počátkem devadesátých let na tom byla Rwanda hůře než sousední Burundi, kalorický deficit se zde pohyboval kolem 420 kcal/os/den. V prvních pěti letech, které následovali po genocidě v roce 1994 se kalorický deficit rapidně prohluboval a chybějící množství energie u podvyživených osob dosahovalo tragických 570 kcal/os/den. V těchto letech byla Rwanda z velké části závislá na zahraniční potravinové pomoci. Cílenou zemědělskou politikou vlády a zavedením programů na zvýšení zemědělské produkce se podařilo v letech 2010–2013 zredukovat kalorický deficit pod kritickou hranici 300 kcal/os/den. Stále však Rwanda v tomto ukazateli zaostává za průměrnou hodnotou subsaharského regionu, který v roce 2013 měl hodnotu 179 kcal/os/den.

Podvýživa zahrnuje nedostatečný příjem energie nebo živin v určitém časovém horizontu. Stav, který trvá minimálně po dobu jednoho roku, se označuje jako chronický hlad. (FAO 2012: 57) V tomto stavu jsou tělesné funkce jedince oslabeny natolik, že není schopen déle udržet své tělesné funkce, jako je růst, těhotenství, kojení, schopnost učit se, tělesná práce, schopnost odolat nemocem a uzdravit se z nich. (Jeníček a Foltýn 2010: 154) Jak uvádí Kuna, kritériem, které používá FAO ve svých zprávách, je přitom pouze energetická hodnota stravy (kvantitativní stránka), nebere se však v potaz nedostatek některých významných složek potravy jako jsou bílkoviny, jód nebo vitamíny (kvalitativní stránka). *Podvýživa má i svůj ekonomický podtext. Potravinově strádající jedinci mají nižší pracovní výkonnost, jsou méně produktivní a také více náchylní k různým chorobám, dožívají se nižšího věku. Podvyživené děti mohou být celoživotně postiženy, třeba nízkým vzrůstem, zeslabenou imunitou či nízkým intelektem.* (Kuna 2010: 19, 97) Jak můžeme vidět na grafu 05, podíl hladovějících obyvatel Burundi na celkové populaci činil počátkem devadesátých let 44 %, což představovalo 2,5mil obyvatel. Tento trend pokračoval závratným tempem a svého vrcholu dosáhl v období let 2005–2010, tedy po skončení občanské války. Hladem v tomto období

trpělo až 5,7mil obyvatel, což představovalo hrozivých téměř 70 % tehdejší populace země. Ke konci zkoumaného období tato hodnota zaznamenala mírně klesající hodnotu (67,3 % populace), nicméně Burundi drží stále nelichotivý primát země s nejvyšším podílem hladovějícího obyvatelstva na celkové populaci na světě. Situace ve Rwandě počátkem devadesátých let byla ještě o něco tíživější než v Burundi (podíl hladovějící obyvatel na celkové populaci činil 52 %, což představovalo 3,6mil obyvatel). Situace se ještě výrazně zhoršila po genocidě v roce 1994 a následných letech občanské války, kdy byla země částečně závislá na potravinové pomoci, a v roce 1999 dosáhl podíl hladovějících obyvatel na celkové populaci 60 %. V následujícím období se podařilo pomocí zavádění celého komplexu programů rekonstrukce a rozvoje země v rámci vládní strategie Vize 2020 dosáhnout výrazné redukce tohoto fenoménu. Jak nám ukazuje graf, na konci sledovaného období byl podíl hladovějících obyvatel Rwandy na celkové populaci necelých 30 %.

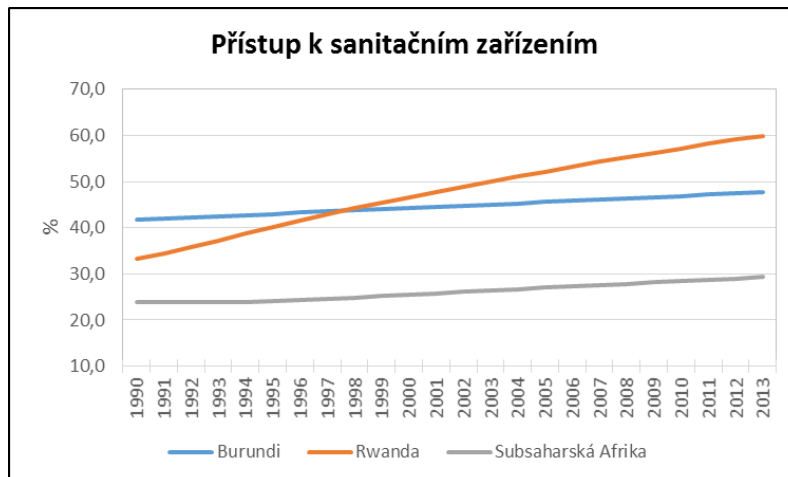

Graf 05. Podíl hladovějících obyvatel na celkové populaci [%] v období 1990–2013. Vlastní zpracování. Zdroj: FAO (Food security indicators)

3.2.3. Dimenze Využití potravin

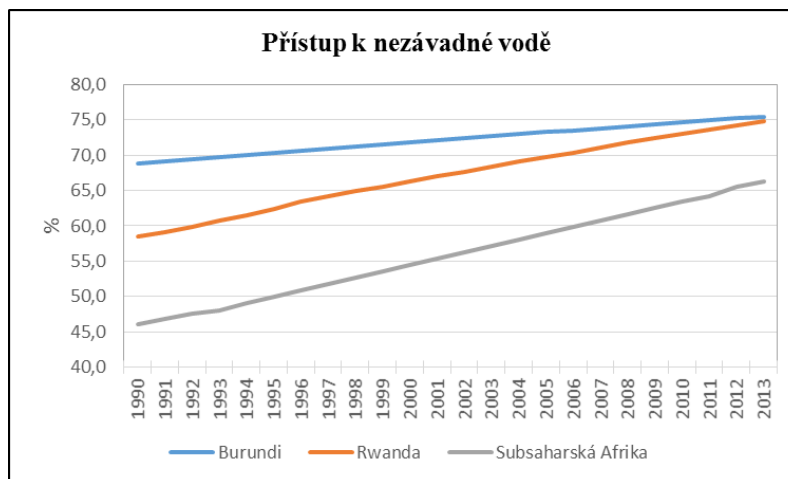
Přístup k sanitačním zařízením ukazuje procento populace, které má přístup k hygienickým zařízením a zařízením na likvidaci odpadů. Tato zařízení pomohou účinně zabránit lidem, zvířatům a hmyzu v kontaktu s exkrementy. (FAO) Zajištění potravinové bezpečnosti je spjata s možností přístupu k dostatečným zdrojům nezávadné vody. Nedostatečné finanční prostředky, špatné hygienické návyky a nepřiměřená sanitace vody jsou hlavními problémy při

zajištění nezávadné pitné vody. Jako prevence před šířením nemocí způsobených používáním závadné a kontaminované vody je důležitá informovanost obyvatel ve venkovských oblastech o nakládání s výkaly a o základních hygienických praktikách. (Jeníček a Foltýn 2010: 158)

Graf 06. Přístup obyvatel k sanitačním zařízením [%] v období 1990–2013. Vlastní zpracování. Zdroj: FAO (Food security indicators)

Přístup k nezávadné vodě odkazuje na procento populace s přístupem k dostatečnému množství vody. Ten může být z kvalitního nezávadného zdroje, jako je přímé napojení domácností na vodovod, veřejné stoupačky, vrty, nebo i sběr dešťové vody. Neupraveným zdrojem zahrnuje prodejce vody, cisternové vozy a nechráněné studny a prameny. Přiměřený přístup je definován jako dostupnost nejméně 20 litrů na osobu a den ze zdroje v rámci jednoho kilometru od obydlí. (FAO) Dostatečný přístup k vodě je nezbytný pro zvyšování produkce potravin, hlavně ve venkovských oblastech, kde žije 88 % populace Burundi a 73 % populace Rwandy. (World Data Bank) Nedostatek vody z důvodu sucha může být důležitou příčinou podvýživy v těchto oblastech, kde většina obyvatel je závislá na pastevectví a pěstitelství. V Burundi je zavlažováno v důsledku nedostatku vody pouze 2,1 % orné půdy a ve Rwandě je to pouhé 0,8 %. (FAO) Podíl obyvatel, kteří mají přístup k nezávadné vodě, má v obou státech ve sledovaném období zvyšující se tendenci, a dosahuje kolem 75 %, což převyšuje průměrnou hodnotu subsaharského regionu. V podílu přístupu obyvatel k sanitačním zařízením obě země dokonce výrazně převyšují subsaharský průměr, Rwanda pak více než dvojnásobně (61 % populace).

Graf 07. Přístup obyvatel k nezávadné vodě [%] v období 1990–2013.

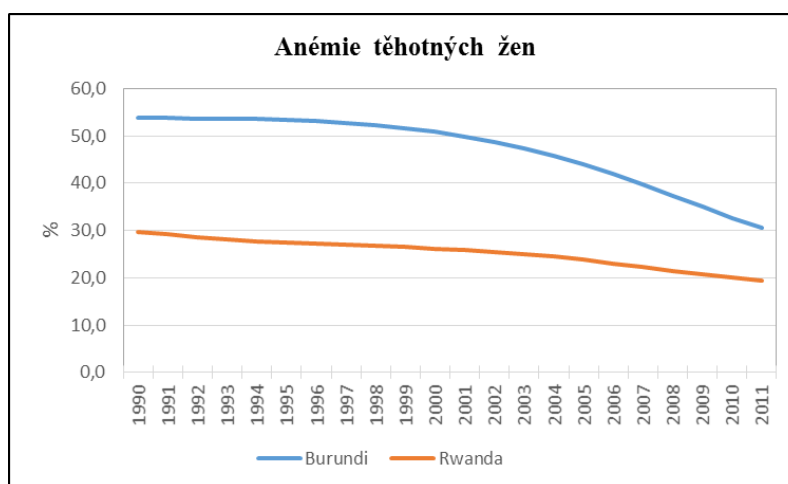
Vlastní zpracování. Zdroj: FAO (Food security indicators)

Za výrazným progresem Rwandy v řešení této otázky stojí výstavba nových domů v období 1995–2000, ve kterých byly vybudovány toalety a přístup k sanitačním zařízením získal 1,5mil lidí. Významným krokem vlády bylo pak začleňování navrátilivších se uprchlíků po skončení vojenských konfliktů. Za pomoci donátorů a v součinnosti s vesnickými komunitami na základě tradičního zvyku poskytování kolektivní pomoci *Ubudehe*¹² jim pomohli vybudovat nová obydlí vybavená latrínami. (Jain 2011: 5–6)

Anémie těhotných žen. Data udávají procento těhotných žen, jejichž hladina hemoglobinu je menší než 110 gramů na litr na úrovni moře. (FAO) Anémie (chudokrevnost) je stav, ve kterém počet a velikost červených krvinek nebo koncentrace hemoglobinu klesne pod stanovenou hodnotu. V důsledku toho se zhoršuje schopnost krve přepravovat kyslík do celého těla. Anémie je indikátorem jak špatné výživy, tak špatného zdravotního stavu. Ve své těžké formě je spojena s únavou, slabostí, závratí a ospalostí. Děti do věku 5 let a těhotné ženy jsou anémií ohroženy nejvíce. (World Health Organization) Nejčastější příčinou anémie je nutriční problém a infekční choroby. Z hlediska výživy je to v důsledku příjmu na živiny chudé, monotónní stravy, s absencí železa, kyseliny listové, vitamínu B12 a

¹² Ubudehe - zvyková tradice vzájemné pomoci nebo místní kolektivní akce, zejména v zemědělství. V tomto případě se jedná o komunitní podporu chudších domácností bez schopnosti financovat zlepšené sanitární zařízení.

vitamínu A. Z hlediska infekčních chorob je významnou příčinou anémie malárie a nákazy způsobené v důsledku konzumace neupravené, nebo znečištěné vody. (World Health Organization) Jak můžeme vidět z grafu, výskyt anémie u těhotných žen má v Burundi i Rwandě klesající tendenci a dosahuje výrazně nižších hodnot než je tomu u většiny afrických států. Hodnoty kolem 20% podílu ve Rwandě jsou vůbec jedny z nejnižších na světě. (FAO) Tyto výsledky lze přičítat zlepšení hygienických podmínek, sanitace, zásobování nezávadnou vodou a hospodaření s vodními zdroji.

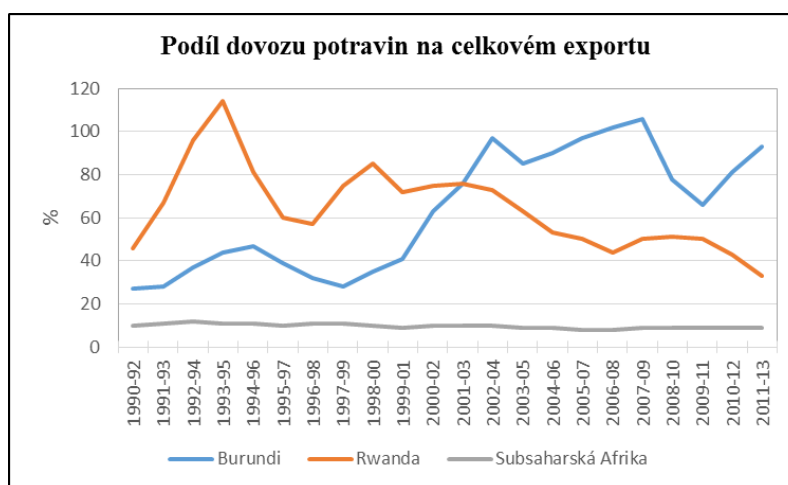

Graf 08. Anémie u těhotných žen [%] v období 1990–2011. Vlastní zpracování. Zdroj: FAO (Food security indicators)

3.2.4. Dimenze Stabilita potravin

Podíl hodnoty dovozu potravin na celkovém exportu zachycuje adekvátnost devizových rezerv na zaplacení dovozu potravin, což ovlivňuje národní bezpečnost potravin a umožňuje tak měřit zranitelnost země v závislosti na výrobních a obchodních modelech. Výpočet se provádí v tříletém průměru, aby se předešlo případným nepřesnostem při odhadování obchodních toků. (FAO) Hlavními komoditami domácí zemědělské produkce v Burundi jsou fazole, banány, kasava a sladké brambory a jsou stěžejní pro obživu většiny populace. Pouze však přibližně 15 % celkové produkce zemědělských komodit je určeno pro prodej. V období, kdy probíhá osetí pro novou úrodu (únor–březen a září–říjen) se i z tohoto důvodu projevuje největší nedostatek potravin, neboť zásoby z předchozí sklizně jsou již vyčerpané. Z toho vyplývá, že domácnosti častěji spoléhají na trh a úvěrové mechanismy na nákup jídla během těchto období. (Vinck et al. 2008: 43–44)

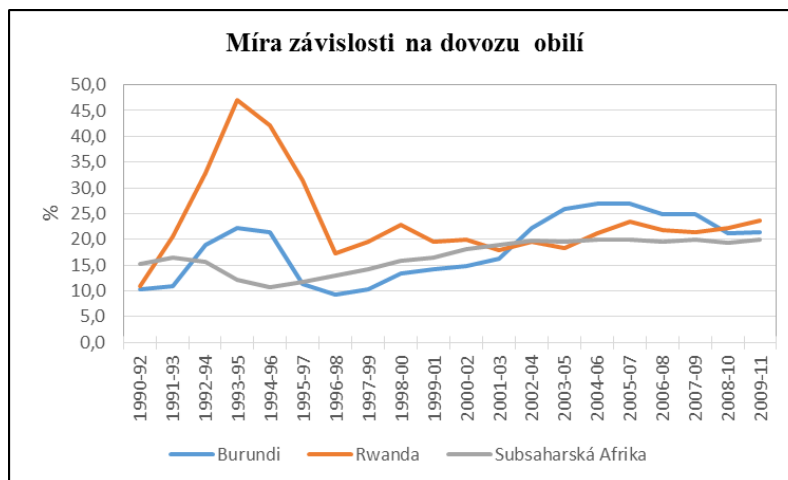
Vzhledem k tomu, že Burundi je vnitrozemský stát, nejvíce potravin pochází z místních zdrojů, přičemž z hlediska objemu roční dovoz základních potravin činil méně než 1 % tuzemské produkce v letech 2007–2009. (The World Bank. 2012a) Nicméně, jak můžeme vidět na grafu 09, obchodní bilance importu potravin se oproti devadesátým létům výrazně zhoršila a podíl dovozu potravin na celkových příjmech z exportu letích 2008–2009 představovala až 106 %. Burundi se přesunula z kategorie čistého vývozce potravin v roce 1990 na čistého dovozce v roce 2009. (The World Bank. 2012a) Ve Rwandě se situace vyvíjela opačným směrem. Jak nám ukazuje graf 09, zatímco v kritickém roce 1994 představoval dovoz potravin 114 % devizových příjmů z celkového exportu, s postupujícími léty nabral tento indikátor sestupnou tendenci a ke konci sledovaného období to bylo 33 %. Tohoto progresu bylo dosaženo, jak již bylo zmíněno v předešlé části práce, především zvýšením národní zemědělské produktivity v rámci programu CIP. Nicméně je potřeba dodat, že bilance hodnoty importu potravin na celkových devizových příjmech z exportu je v porovnání s regionem Subsaharská Afrika (9 %) stále velmi vysoká.

Graf 09. Podíl dovozu potravin na celkovém exportu [%] v období 1990–2013. Vlastní zpracování. Zdroj: FAO (Food security indicators)

Míra závislosti na dovozu obilí udává, kolik obilí pro domácí obživu obyvatel bylo potřeba dovést a kolik pochází z vlastní produkce země. Stanovuje se jako součet jednotlivých ukazatelů dovozu, vývozu a produkce obilovin a vzorce využití obilovin, založeném na součtu produkce a importu, zmenšeném o export. (FAO) I přesto, že přibližně 90 procent ekonomicky aktivního obyvatelstva

Rwandy se zabývá zemědělskou činností, musí být některé potravinářské výrobky dováženy, aby pokryly domácí poptávku. Na grafu 10 vidíme, že míra závislosti na dovozu obilí představovala v konfliktně exponovaném roce 1994 hodnotu 47 %. Mezi léty 1997–2005 kolísala v rozmezí 17–23 %. Během následujícího procesu urbanizace a růstu HDP na obyvatele, se zvýšila poptávka po těchto komoditách a domácí produkce ji nebyla schopna v plné míře uspokojit. Například import pšenice, kukuřice, a rýže pokrýval domácí spotřebu 20–36 procenty. (Diao et al. 2010: 20) V Burundi míra závislosti na dovozu obilí rostla v počátcích občanské války v roce 1993 a vystoupala na 22 % ve spojitosti s vlnami uprchlíků ze sousední Rwandy po roce 1994. Poté, co se rwandští uprchlíci vrátili do svých domovů, se míra závislosti na importu obilí nakrátko výrazně snížila na méně než 10 % v roce 1998. S pokračující občanskou válkou se míra závislosti na importu obilí opět zvyšovala, nicméně i tak byly až do roku 2003 její hodnoty pod průměrem subsaharského regionu. Nejvyšší hodnotu, téměř 30 %, závislosti na importu obilí během zkoumaného období, vykazovala léta po skončení občanské války v roce 2005.

Graf 10. Míra závislosti na dovozu obilí [%] v období 1990–2013. Vlastní zpracování. Zdroj: FAO (Food security indicators)

3.2.5. Další faktory ovlivňující potravinovou bezpečnost

Nedostatek potravin, podvýživa a chronické hladovění, jak už bylo řečeno v úvodu této práce, nejsou totiž důsledkem pouze jediné příčiny, ale kombinací celé řady problémů a ovlivňujících faktorů. V předešlé části práce byla provedena analýza prostřednictvím vybraných indikátorů čtyř dimenzí potravinové

bezpečnosti dle FAO. V případě zkoumání Burundi a Rwandy je potřeba zmínit další významné faktory, které potravinovou bezpečnost v těchto zemích ovlivňují. Jsou jimi rozšíření syndromu selhání imunity HIV / AIDS, klimatické vlivy, dlouhodobě trvající ozbrojené konflikty, špatná infrastruktura a vysoké finanční náklady na dopravu, a především masová chudoba postihující převážně venkovské obyvatelstvo. Posledně třemi jmenovanými faktory se bude práce zabývat v kapitole rozvojové pasti.

Klimatické vlivy na zemědělství

Pravidelná sucha nebo naopak rozsáhlé záplavy v důsledku dlouhotrvajících dešťů jsou základní součástí klimatu v Subsaharské Africe. Je zde mimořádně vysoká variabilita srážek a teploty. V důsledku těchto klimatických extrémů dochází k podstatnému snižování zemědělské produkce a tím i neustálého ohrožování potravinové bezpečnosti domácností zemědělců. Většina populace, která je sužována extrémními suchy, jsou venkovští pěstitelé a chovatelé, jejichž živobytí je neustále ohrožováno proměnlivostí srážek. Během období sucha jsou chudé venkovské domácnosti, které nemají přístup k potřebným zdrojům, které by jim umožnily vyrovnat se s přechodným nedostatkem potravin, vystaveny potravinové krizi a hladu, které ohrožují jejich životy a živobytí. Z tohoto důvodu nejsou ani schopni zapojit se do udržitelné hospodářské aktivity. Tím se jejich zranitelnost zvyšuje a dostávají se do pasti chudoby a hladu. Prostředky pro zajištění potravin se snaží také zajistit prodejem palivového dříví a výrobou dřevěného uhlí, což zvyšuje odlesňování. (Haile 2005: 2172–3) Zemědělskou výrobu v Burundi a Rwandě výrazně ovlivňují extrémní stavy počasí. Klima je zde během roku rozděleno do čtyř období. Dvě období dešťů, od října do prosince (krátké) a od února do května (dlouhé) a dvě období sucha, od ledna do února (krátké) a od června do srpna (dlouhé). Zemědělská výroba je plánována tak, aby odpovídala klimatickým podmínkám. (Vinck et al. 2008: 14) Odhaduje se, že extrémní záplavy a sucha v Burundi snižují dlouhodobý růstu v takto postižených oblastech přibližně o 2,4 % HDP ročně. Téměř 30 % obyvatel Burundi žije v oblastech, které jsou ovlivněny opakujícími se suchy a záplavami. (The World Bank 2012c) Ve Rwandě jsou nejvíce ohroženy srážkovým deficitem jižní a východní provincie. Výrazná sucha se periodicky opakují každých 4–5 let a je jimi postiženo

až 45 % domácností. Naproti tomu, ve strmých horských oblastech na severozápadě země, se během období dešťů vyskytují časté záplavy a sesuvy půdy a je jimi sužováno 19 % domácností Rwandy. (Franchis at al. 2012: 87–88)

HIV / AIDS

Jedním z nejvýznamnějších vlivů, které ohrožovaly bezpečnost domácností v Subsaharské Africe v posledních třech dekadách, bylo onemocnění selhání imunitního systému HIV / AIDS. Epidemie AIDS postihla Subsaharskou Afriku více než kterýkoli jiný region na světě a míra úmrtí zde dosáhla nejvyšší úrovně. (de Waal, Whiteside 2003: 1234–7) Lidé infikovaní HIV trpí hladem a podvýživou a tím se zvyšuje jejich náchylnost k dalším onemocněním. Při vypuknutí nemoci AIDS dochází ke snížení vstřebávání živin, svalstvo a orgány ochabují. Lidé žijící s AIDS potřebují přijímat mnohem více potravy při boji s chorobou pro nahrazení váhových úbytků. To má velmi vážný dopad na schopnost obživy domácností ve venkovských oblastech. Většinou jsou postiženi jeden nebo i oba dospělí členové domácnosti, kteří zajišťují obživu. Jejich děti pak o ně pečují a zároveň jsou nuceni se stát i živiteli domácností. Pro nemocné je potřeba zajistit i prostředky na léčbu, což má za následek prodej vypěstovaných plodin, půdy i dobytka, které sloužily k obživě rodiny. Domácnosti postižené nákazou HIV / AIDS jsou uzavřeny v začarovaném kruhu chudoby, potravinové nouze a hladu. (Jeníček a Foltýn 2010: 161–162 a Baro, Deubel 2006) Koncem devadesátých let bylo v Burundi postiženo nákazou HIV 3,9 % obyvatel, počet se postupně snižoval a v roce 2013 to bylo již jen 1,4 %¹³. Ve Rwandě došlo k největšímu rozšíření nákazy HIV během genocidy v roce 1994¹⁴. Tento stav se postupně snižoval¹⁵ a v roce 2013 statistiky uvádějí 2,9 % nakažených HIV. (World Data Bank)

¹³ Rapidně se však zvyšuje podíl nakažených mezi městským obyvatelstvem a rizikovými skupinami. Zdroj: Inter-Parliamentary Union. 2014. *HIV and AIDS in Burundi – Facing the challenges*. Dostupné na: http://www.ipu.org/pdf/publications/burundi_en.pdf

¹⁴ Více než 67 % z odhadovaných 250-500tis žen, které byly znásilněny během genocidy v roce 1994 bylo infikováno virem HIV. V mnoha případech systematické a plánované znásilňování HIV nakaženými muži bylo používáno jako nástroj genocidy. Zdroj: Survivors Fund. Dostupné na: <http://survivors-fund.org.uk/resources/rwandan-history/statistics/>

¹⁵ Významnou úlohu při rekonstrukci země sehrála nadace bývalého amerického prezidenta Billa Clintona (Clinton Foundation), především pak v eliminaci nemoci HIV/AIDS. Clintona pozval do Rwandy v roce 2002 prezident Kagame a jeho nadace se zde výrazně angažuje v projektech ve zdravotnictví a na podporu drobných farmářů. Zdroj: Clinton Foundation. Dostupné na: <https://www.clintonfoundation.org/about>

4. Rozvojové pasti

Jak už bylo v úvodu práce uvedeno, jedním z nejvýznamnějších faktorů ovlivňujících potravinovou bezpečnost je bezesporu chudoba. V této části práce budou identifikovány aspekty vedoucí k nesmírné chudobě Burundi a Rwandy a v této souvislosti se pak rozvine diskuse ohledně předpokladů rozvoje těchto států. Rámec kapitoly bude utvářet koncept rozvojových pastí a budou v ní také zodpovězeny obě výzkumné otázky. Pojd'me si však nejdříve fenomén chudoby ve spojitosti s podvýživou a rozsáhlým hladověním představit.

4.1. Chudoba

Pod mezinárodní hranicí chudoby 1,25 USD na den¹⁶ žije 81,3 % a pod hranicí 2 USD na den 94,8 % obyvatel Burundi. (UNDP) Jsou to jedny z naprosto nejvyšších hodnot na světě a Burundi v pomyslném žebříčku nejchudších zemí světa zaujímá jednu z posledních pozic. Rwanda je na tom o něco lépe, pod hranicí 1,25 USD na den žije 63 % obyvatel a pod hranicí 2 USD na den to je 87,3 %. (UNDP)

„Ekonomický růst v Burundi zůstal hluboko pod průměrem subsaharské Afriky a Burundi je nyní třetí nejchudší zemí na světě. V roce 2005, skutečný HDP na osobu klesl na 105 USD, takovou úroveň, která nebyla zaznamenána od poloviny šedesátých let. Pokud tato tendence bude přetrvávat, Burundi bude potřebovat 225 let, aby snížila svou chudobu o polovinu“. (Vinck et al. 2008: 64)

Extrémní chudoba je hlavní příčinou podvýživy. Zpětně hlad a podvýživa jsou významnou příčinou chudoby. Ovlivňují schopnost jedince překonat chudobu, a to hned z několika důvodů:

- Snížení objemu fyzické aktivity a tím pádem také možnosti pracovat.
- Nemožnost se fyzicky a duševně rozvíjet, zpomalení růstu dětí, snížená schopnost soustředit se a tím i možnost se vzdělávat.
- Vážné dlouhodobé poškození zdraví, náchylnost k nemocem a tím i k předčasnému úmrtí.

¹⁶ Mezinárodní práh chudoby byl v minulosti přibližně 1 USD na den. V roce 2008 zvýšila Světová banka práh chudoby na 1,25 USD na den, založený na paritě kupní síly z roku 2005.

- Přejít z generace na generaci – hladovějícím matkám se rodi podvyživené děti.
- Přispění k sociální a politické nestabilitě.

Boj proti hladu však nemůže být řešen pouze zjednodušeným přístupem ve zvyšování výroby potravin. (Jeníček a Foltýn 2010: 165) Většina lidí si jídlo raději koupí než by ho sami vyprodukovali. Ve skutečnosti jen velmi málo lidí, včetně drobných zemědělců, je ve výrobě jídla zcela soběstačných. Toho jsme svědky zejména v Burundi, kde průměrná domácnost utratí za jídlo měsíčně 67 % svých výdajů, což však je v přepočtu pouhopouhých 20 USD. Ještě o něco horší je situace u domácností, které nemají možnost si sami něco vypěstovat. Jejich výdaje za jídlo tvoří 76 % jejich příjmů. (Vinck et al. 2008: 43) V případě, že dojde k výpadku úrody (např. z důvodu extrémních klimatických jevů nebo válečného konfliktu), domácnosti jsou nuceni prodávat dobytek a další majetek, aby tím získali finance na nákup potravin. Současně však rostou ceny potravin¹⁷, zatímco ceny hospodářských zvířat se snižují. *„Chudé venkovské domácnosti v okamžité potřebě zajistit si peníze na potraviny, prodají svůj majetek a výrobní prostředky a tím se uvrhnou do ještě větší chudoby“*. (Clover 2003: 9) Dostávají se tak do permanentní pasti chudoby a hladu, které jsou úzce spojeny s nízkou produktivitou. *„Existuje přímá vazba mezi chudobou a hladem: chudoba zapříčiňuje chronický hlad a ten zpětně přispívá k chudobě“*. (Jeníček a Foltýn 2010: 165)

4.2. Past konfliktu

„Z dvaceti pěti afrických zemí, které se v roce 2003 potýkali s ohrožením spojeným s nedostatkem potravin, v deseti z nich probíhali občanské války a čtyři z nich bylo konflikty ohroženo“. (Clover 2003: 8)

Collier si klade otázku, proč se konflikty čím dál tím víc soustředí v afrických zemích s nízkými příjmy. Past konfliktu ukazuje, jak se určité

¹⁷ V Burundi měla volatilita indexu cen potravin během občanské války velké výkyvy a v některých letech dosahovala více než 50%. Při celosvětovém růstu cen potravin v roce 2009 dosahovala více než 65 %. V tomto roce také vláda navíc zavedla 18% DPH na potraviny. Zdroj: FAO: Food security indicators. Dostupné na <http://www.fao.org/economic/ess/ess-fs/ess-fadata/en/#.VysGyvntkdg>

hospodářské podmínky podílejí na tom, do jaké míry je stát náchylný k občanské válce. Je jedním z vysvětlení, proč se některé země nacházejí na dně světové ekonomiky a mohou zemi uvrhnout v chudobu. Po vytouženém a oslavovaném získání nezávislosti na evropských kolonizátorech musela Afrika čelit kruté realitě světa ve druhé polovině 20. století, války o nezávislost nahradily občanské války, státní převraty a etnické konflikty. (Kváča 2003: 47) Collier spatřuje souvislost mezi rizikem války a počáteční výší příjmů: „*Občanská válka mnohem pravděpodobněji vypukne v zemích s nízkými příjmy. Zatímco občanská válka snižuje příjmy, nízký příjem opravdu zvyšuje riziko občanské války*“. (Collier 2009: 35) Což bezesporu platí právě pro Burundi i Rwandu, které, jak již bylo v práci uvedeno, patří z hlediska HDP na osobu k nejchudším zemím světa a země sužovaly dlouhotrvající občanské války.

Jak uvádějí Jeníček a Foltýn, válka a nepokoje jsou hlavní faktory přispívající k potravinové nedostatečnosti a následnému hladomoru, jehož dopad nejvíce pociťují domácnosti venkovského obyvatelstva. Z hlediska de Waalovy typologie můžeme hovořit o válečném hladomoru. Zemědělská výroba bývá přerušena, u dlouhotrvajících konfliktů je zničena. Objevují se další přímé negativní vlivy na hospodářství, jako změna cen základního zboží, uzavření trhů, přerušení domácích i zahraničních investic, přerušení obchodních vztahů a zamezení potravinové pomoci z vnějšku. Konflikty jsou také spojeny se zhoršujícím se životním prostředím, soutěží o přírodní zdroje a zhroucením infrastruktury. V důsledku vnitřních i přeshraničních konfliktů dochází k velkým migracím obyvatelstva. Ze Rwandy v roce 1994 v důsledku genocidy bylo nuceno uprchnout 1,7mil lidí a dalších 1,2mil obyvatel se stalo uprchlíky ve své vlastní zemi. Z Burundi během občanské války uprchlo kolem 0,4mil lidí a přibližně stejný počet byl i vnitřních uprchlíků¹⁸. Zemědělství je často jeden z nejvíce postižených sektorů. Venkovské obyvatelstvo tvoří podstatnou část bojujících armád a milic, takže zde dochází ke snižování pracovní síly při produkci potravin. Během konfliktů se vesnické populace často stávají uprchlíky, nebo nacházejí své útočiště v městských centrech, opouštějí svá pole a hospodářství, což má fatální důsledky pro rostlinnou výrobu a přežití stád dobytka. V důsledku válečných operací je

¹⁸ Blíže viz *Příloha 03*, Počet uprchlíků v Burundi a Rwandě v letech 1990 — 2008.

venkovská infrastruktura, nezbytná pro jakoukoli hospodářskou činnost, zničena a půda bývá zamořena minovými poli. Konflikty se také negativně projevují v omezování, zadržování a zneužívání zdrojů. Ty jsou po dobu trvání konfliktu spotřebovány ve prospěch armády pro financování a výživu vojáků. (Jeníček a Foltýn 2003: 133 a 2010: 166–167) Collier k tomu dodává: „*Vlády ve společnostech, v nichž proběhl konflikt, si uvědomují, že žijí v nebezpečí. Typickou reakcí na tuto hrozbu je udržování nepřirozeně vysokých vojenských výdajů. Pro představu uveďme, že typická občanská válka obvykle vojenský rozpočet zdvojnásobí. Výdaje na armádu v deseti letech po skončení konfliktu se však oproti vojenským výdajům v průběhu války sníží pouze o jednu desetinu*¹⁹“. (Collier 2009: 43) Dlouhotrvající občanská válka v Burundi v období 1993–2005 a rwandská občanská válka vrcholící genocidou v roce 1994, připravily o život statisíce lidí, zanechaly hospodářství a ekonomiku v troskách, uvedly do pohybu obrovské množství uprchlíků a uvrhly země do nesmírné chudoby. Občanská válka snižuje ekonomický růst země přibližně o 2,3 % ročně. (Collier 2009: 44) Dle výzkumu agentur IANSA, Oxfam, a Saferworld přišlo Burundi během třinácti let konfliktů ročně průměrně o 5,7mld. USD na HDP, v případě Rwandy to byla dokonce průměrná roční ztráta 8,4mld. USD na HDP. (IANSA, Oxfam, Saferworld 2007: 10) Ve Rwandě po skončení války začala pozvolná obnova země, k čemuž hlavně přispělo uklidnění politické situace bez násilných excesů. Rwandská vláda, i přes veškerou kritiku ze strany západních států a lidskoprávních organizací, byla schopna aktivně přispívat k viditelnému rozvoji země. (Záhořík 2012a: 154) To nelze říci po skončení občanské války o sousedním Burundi. Volby v roce 2005 byly provázeny povolebním násilím. Armáda nadále posilovala svou moc, probíhalo rozsáhlé zatýkání opozice, politické vraždy, popravy. V zemi neustále probíhal boj o moc mezi jednotlivými politickými stranami a frakcemi²⁰. Násilnosti se opakovaly i při a po volbách v letech 2010 (Záhořík 2012a: 198–201) a 2015. (TV Al Jazeera) Občanské války a s nimi spojená nestabilita bezesporu ovlivnily v

¹⁹ Vojenské výdaje v Burundi se během občanské války téměř zdvojnásobily a představovaly více než 6 % HDP. Po skončení konfliktu se sice postupně snižovaly, nicméně v roce 2013 tvořily stále dvojnásobek procentního podílu na HDP ve srovnání se sousední Rwandou. Bližší *Příloha 04*

²⁰ Politický mír s sebou nepřináší mír společenský. Ukončení politických bojů v občanské válce způsobuje nárůst počtu vražd, vzájemné nedůvěry a osočování z ukrutností. Typická post-konfliktní země má jen o něco víc než padesátiprocentní naději na to, aby prvních deset let po ukončení války prožila v míru. (Collier 2009: 50)

těchto zemích ekonomiku²¹ a další rozvoj a především potravinovou bezpečnost. Toto období bylo v důsledku výše uvedených válečných negativ provázené akutním nedostatkem potravin, který byl částečně eliminován potravinovou pomocí ze zahraničí. Dalo by se říci, že míra podílu počtu hladovějících na celkové populaci (viz graf 05) „věrně kopíruje“ období ozbrojených konfliktů v obou zemích a následných rocích krátce po jejich ukončení, kdy země byly ve stavu největšího potravinového ohrožení. Domnívám se proto, že politická a bezpečnostní nestabilita v Burundi, na rozdíl od Rwandy, v následujícím post-konfliktním období, mohla být jednou z příčin zvyšujícího se nárůstu tohoto zdrcujícího ukazatele. Je tedy pravděpodobné, že rozdílná délka trvání konfliktu a především rozdílný post-konfliktní vývoj v Burundi a Rwandě sehráli jednu z hlavních rolí v rozdílném vývoji podílu hladovějících na celkové populaci těchto zemí.

4.3. Past spočívající ve špatné poloze bez přístupu k moři a se špatnými sousedy

V této rozvojové pasti se Collier zabývá nevýhodnou geografickou polohou států, která je jakousi „brzdou“ jejich rychlejšího rozvoje. A to ze dvou důvodů. Tím jedním je nemožnost jejich vlastního přístupu k moři a tím druhým je sousedství se zemí, která je negativně ovlivňuje nebo ohrožuje.

Burundi i Rwanda jsou svou polohou geograficky znevýhodněny a patří k vnitrozemským²² zemím. V porovnání s ostatními světovými regiony jsou náklady na místní dopravu nejvyšší v Subsaharské Africe, 800 USD za tunu, ve srovnání s 300 USD za tunu v Asii. (Haile 2005: 2170) Doprava potravin se tím prodražuje a je časově velice náročná. Problémem obou zemí je to, že se musí spoléhat na infrastrukturu svých sousedů, kteří mají přístup k moři. Ta však rozhodně nepatří k nejnepříjemnějším. Oba vnitrozemské státy jsou vlastně z hlediska importu a exportu jakýmiisi rukojmími svých sousedů. Burundi i Rwanda mají špatné dopravní spojení s pobřežím a zároveň nad tímto spojením nemají kontrolu. Tudíž je pro ně velmi obtížné zapojit se do celosvětového obchodu. Průmyslová výroba, která je hnacím motorem rychlého rozvoje, je tímto odsunuta na vedlejší

²¹ Riziko konfliktu se liší podle ekonomických ukazatelů, a tyto ukazatele jsou naopak konfliktem ovlivňovány. (Collier 2009: 51)

²² Dle definice OSN: Vnitrozemská země je stát bez přístupu k mořskému pobřeží. Dostupné na: http://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/part10.htm

kolej. Z Bujumbury do nejbližšího velkého námořního přístavu, Dar es Salaamu na tanzanském pobřeží, je to 1430 km. Řidiči nákladních aut tráví na cestě 3–4 dny, ale celková doba může být, vzhledem ke zpoždění na celnici, zátarasům a času potřebnému k vykládce a nakládce zboží, až dva týdny. (The World Bank 2012a: 3) Pěstitelé mají vysoké náklady na dovoz osiva a hnojiv a zpětně pak dopravu svých produktů na trhy. Své výrobky pak nejsou schopni dodat na trhy za konkurenční ceny z důvodu vysokých nákladů na přepravu. Přístup k osivu a hnojivům jsou pro chudé zemědělce tak drahé, že si je nemohou dovolit.

Důležitým ukazatelem je i stav vnitrostátní infrastruktury. Ve Rwandě a v Burundi, není vůbec vybudována železniční síť. Hustota silniční sítě v Burundi je 44 km silnic na 100 km² plochy, z toho je 10 km nezpevněných cest. Ve Rwandě je hustota silniční sítě 53 km na 100 km² plochy, nezpevněných je z toho 19 km. (World Data Bank) Použití nezpevněných silnic v období dešťů se pak jeví jako velice problematické. Přístup domácností na trhy a do zdravotnického zařízení je významným indikátorem dostupnosti potravin a kvality života. Čím dále je domácnost od hlavních silnic, tím větší je pravděpodobnost, že má nižší spotřebu potravin. I přesto, že ve srovnání s ostatními zeměmi v regionu, je konektivita silniční sítě ve Rwandě relativně dobrá, přístup domácností k hlavním silnicím, především pak ve venkovských oblastech, je komplikovaná a zdlouhavá. Venkovská domácnost ve Rwandě, pokud musí za účelem návštěvy zdravotnického zařízení nebo trhu opustit svou vesnici, stráví na cestě průměrně 75min, resp. 85min v případě trhu. U městského obyvatelstva je tento čas více než o polovinu kratší²³. (Franchis et al. 2012: 63–64) Potravinovou nouzí jsou nejvíce ohroženy komunity, žijící v odlehlých oblastech, kde mají velice omezen přístup na trhy se zemědělskými komoditami z důvodu nedostatku infrastruktury a příliš vysokých nákladů na přepravu.

Vnitrozemské státy jsou ze všech stran obklopeny svými sousedy. Jejich rozvoj je tedy úzce s nimi spjat, a to nikoli pouze z důvodu poskytnutí tranzitu pro obchod se zámořskými trhy. Sousední země pro ně totiž mohou představovat významné odbytiště jejich produktů a výrobků na místních trzích. Z tohoto hlediska však mají obě země, Burundi i Rwanda, nevýslovnou smůlu. Pomineme-li jejich

²³ Blíže viz *Příloha 05*

„vzájemné sousedství“ dvou světových ekonomických outsiderů, s jejich sousedy na tom nejsou bohužel o nic lépe. Tanzanie, Uganda i Demokratická republika Kongo totiž také patří do Collierem citovaného spolku zemí miliardy nejchudších. Tyto země jsou sužovány obdobnými problémy jako oni sami: ozbrojenými konflikty, politickou nestabilitou, všudypřítomnou chudobou a více či méně vysokým podílem hladovějící populace²⁴. „*Chtějí-li vnitrozemské státy s malým množstvím přírodních zdrojů růst, musí se spoléhat na své sousedy, to lze však uskutečnit pouze v případech, kdy tyto sousedé nevězí v některé z rozvojových pastí*“.
(Collier 2009: 75)

Také sousedské vztahy mezi Burundi, Rwandou a jejich okolními sousedy byly poznamenány již zmiňovanými ozbrojenými konflikty. Je předmětem sporu, do jaké míry zasáhla genocida ve Rwandě do událostí v sousedním Burundi, zda působila jako spouštěcí mechanismus, nebo měla spíše nepřímý vliv. Uganda a Tanzanie hostily v průběhu let statisíce uprchlíků z obou zemí. Válka se přelila i do sousední Demokratické republiky Kongo, a zapojily se do ní rwandské, ugandské a částečně i burundské jednotky. Kromě vojenských účelů měly za úkol drancovat nerostné bohatství ve východních částech Konga, především diamanty, zlato, kobalt, coltan²⁵. (Záhořík 2012b: 119–123 a Klíma 2012: 531) Rwandská genocida tak přímo či nepřímo ovlivnila politický vývoj v oblasti Velkých jezer a byla významným činitelem, který negativně ovlivnil potravinovou bezpečnost na dlouhá léta dopředu.

²⁴ Podíl počtu podvyživených obyvatel na celkové populaci v období 2011-2013 byl v Ugandě 30,1 % a v Tanzanii 33 %. U Demokratické republiky Kongo tyto údaje chybí. Zdroj: SOFI 2013. Dostupné na: <http://www.fao.org/docrep/018/i3434e/i3434e.pdf>

²⁵ „*Coltanu Rwanda v roce 1995 vyprodukovala 54 tun a o tři roky později už 224 tun. Podobně je to s diamanty či kasiteritem. Přitom Rwanda sama nemá téměř žádné zásoby nerostů. Dodnes Rwanda exportuje tuny nerostů, které sama nemá. Vše pochází ze sousedního Konga. Podle reportu OSN (UN Documents. Dostupné na: <http://www.securitycouncilreport.org/un-documents/document/DRC%20S%202008%20773.php>) však zisk z konžského lupu nejde do rwandského rozpočtu, nýbrž do soukromých kapes – včetně prezidenta Kagameho. Zpráva OSN přinesla důkazy o tom, že Rwandané na východě Konga – v provinciích Severní a Jižní Kivu - kontrolují většinu těžby diamantů, zlata, coltanu a kasiteritu. Report také odhalil západní firmy, které to od nich přes překupníky vykupují. Jde o firmy z Velké Británie, Belgie, Německa, USA či Holandska*“. Zdroj: Kutilová, Markéta. 2009. *Rwanda - včera obět, dnes pachatel*. Rozvojovka, informační portál organizace Člověk v tísni. Dostupné na: <http://www.rozvojovka.cz/clanky/698-rwanda-vcera-obet-dnes-pachatel.htm>

4.3.1. Předpoklady rozvoje vnitrozemských států

Snahou vnitrozemských států jako Burundi a Rwanda, které jsou znevýhodněné svou geografickou polohou, by proto mělo být co nejvíce eliminovat tento svůj hendikep. Měly by být proto vynalézaví. Zahraniční obchod záleží na kvalitě infrastruktury a obchodní politice. Budování infrastruktury v sousední zemi ovlivní asi stěží, ale mohou se alespoň snažit v rámci svého působení v regionálních integracích a obchodních uskupeních o odbourávání obchodních překážek uvnitř těchto uskupení, nebo jako součást těchto uskupení společně působit na okolní trhy. Čím rychleji totiž poroste ekonomika jejich sousedů, tím rychleji poroste i jejich vlastní. Mezinárodní integrace²⁶ může přinést příležitosti pro přilákání investic, zlepšení přístupu k regionální infrastruktuře, posílení politické stabilizace a bezpečnosti, vytvoření pracovních míst, generování příjmů a snižování chudoby.

Další možností, jak se vymanit z vnitrozemské pasti by mohlo být zaměření domácí ekonomiky na odvětví, která nejsou závislá na dopravní infrastruktuře a mají vysoký růstový potenciál. Tím je sektor služeb, finančnictví, pojišťovnictví, nebo elektronických služeb. Zaměření se na tento sektor, jak už bylo uvedeno v předešlé části práce, přineslo první ovoce ve Rwandě, kde meziroční nárůst HDP v roce 2010 představoval 3,4 %. Pokud však země chtějí být konkurenceschopné v těchto odvětvích, potřebují dobrou telekomunikační infrastrukturu a pracovníky s vyšším vzděláním. Velkou šancí pro obě země může být vybudování turistického ruchu. Díky vyšší nadmořské výšce mají poměrně příznivé klima, a především Rwanda má turistům co nabídnout^{27 28}. Předpokladem rozvoje turistického průmyslu je samozřejmě dobře fungující letecká přeprava, založená na nízkonákladových společnostech.

V obou zemích docházelo v průběhu uplynulých desetiletí k výrazným emigračním vlnám, ať už v důsledku konfliktů, nebo nedostatku příležitostí

²⁶ Burundi i Rwanda jsou členy regionálních uskupení Společného trhu pro východní a jižní Afriku (COMESA), Ekonomického společenství států centrální Afriky (ECCAS), Ekonomického spolku zemí Velkých jezer (ECGLC) a Východoafrického společenství (EAC).

²⁷ Webové stránky rwandské vlády prezentují Rwandu jako „Zemi tisíců kopců“, zvlněnou krajinu zelených pahorků, zahrad a čajových plantáží, která nabízí turistům přírodní rezervace s domovem horských goril a třetinou všech druhů afrických ptáků, vulkány, turistické resorty.... Dostupné na: <http://gov.rw/home/>

²⁸ Zatímco Burundi navštívilo v roce 2010 142tis turistů, kteří zde utratili 2,1mil USD, Rwandu navštívilo v témže roce 504tis turistů (v roce 2013 to už bylo 864tis.), kteří utratili 224mil USD. To svědčí jednoznačně o tom, že do Rwandy jezdí turisté na delší pobytové zájezdy, kdežto Burundi navštíví většinou na krátkodobé výlety. (World Data Bank)

rozvoje. Migranti, kteří zůstali v zahraničí natrvalo, podporují finančně své rodiny doma. „*Emigrace však v každém případě zbavuje společnost schopných občanů. Na druhou stranu může být vystěhovalectví do určité míry i výhodné, pokud budou migranti posílat domů velké remitence*“ (Collier 2009: 79) Jak uvádí Světová banka, v roce 2011 představoval objem remitencí ve Rwandě 179mil USD, v Burundi to však bylo pouhých 45,5mil USD.

Důležitým počinem každé vlády pro nastartování ekonomiky a její další růst je vytvoření podnikatelských pobídek a transparentního prostředí lákavého pro zahraniční investory. Proč nepřitahují země s nedostatkem kapitálu zahraniční investory? Podílejí se na tom špatné vládnutí, nesprávná hospodářská politika, vysoká míra korupce, nezralost bankovního sektoru a všudypřítomné překážky, omezující investice do služeb, výroby a zemědělství. V obou post-konfliktních zemích sice probíhaly více, či méně úspěšné reformy (minimálně byly vyhlášeny a psalo se o nich), nicméně klíčový problém malého zájmu ze strany zahraničních investorů tkví v míře pocitovaného rizika. Vysoké riziko investory odrazuje, což je případ Burundi s nestálou politickou a bezpečnostní situací²⁹. Dalším důvodem je to, že ekonomiky Rwandy a Burundi jsou pro investory příliš malé a nezajímavé, získávání informací je pak zdlouhavé a nákladné. Jedním z měřítek atraktivnosti podnikatelského prostředí v jednotlivých zemích světa je zpráva Světové banky *Doing Business*, která zkoumá předpisy, povolení, zajištění a proveditelnost podnikatelských aktivit. Pozice Burundi na 152. příčce světa je více než výmluvná. Naopak Rwanda na 62. místě je na tom podstatně lépe. Nicméně jak u Burundi, tak u Rwandy je jeden dílčí činitel, ve kterém se společně řadí na jedny z posledních pozic na světě. Tím je obrovská nákladnost a časová náročnost importu a exportu³⁰.

Vzhledem k tomu, že se Burundi a Rwanda kvůli své vnitrozemské poloze nemohou rychle rozvíjet, převážná část jejich obyvatel bude ještě dlouhou dobu žít na venkově. Vládní opatření směřující k rozvoji venkova a zemědělství by měla být

²⁹ Za rok 2013 představovaly zahraniční investice ve Rwandě hodnotu 257,6mil USD (3,4 % HDP), naproti tomu v Burundi to bylo pouhopouhých 6,9mil USD (0,25 % HDP). (World Data Bank)

³⁰ Bariéry v podnikání v Burundi, kromě výše zmiňované, tvoří především ztížená možnost získání úvěru, stavebního povolení, elektrické přípojky a nízká vymahatelnost plnění ze smluv. Zdroj: The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank. 2016. *Doing business in a more transparent world*. Dostupné na: <http://www.doingbusiness.org/~media/GIAWB/Doing%20Business/Documents/Annual-Reports/English/DB16-Full-Report.pdf>

prioritní a měla by se přizpůsobovat místním podmínkám. Ekonomický růst ve Rwandě byl primárně veden liberalizací zemědělského sektoru, především v segmentu pěstování čaje a kávy, které představují hlavní export. Vláda Paula Kagameho zavedla na konci 90. let minulého století reformy, které umožnily farmářům volně obchodovat s kupujícími z celého světa, což zvýšilo jejich příjmy a efektivitu skrz kapitálové investice. Dále se objevila značná dynamika rodinných podniků, které se věnují nezemědělským aktivitám a jsou obvykle umístěny ve venkovských oblastech. Ačkoliv zaměstnávají pouze 10 % pracovní síly, více než 30 % rodin spoléhalo v roce 2006 na příjmy z těchto podniků. (Skala: 2012) Ve snaze snížit chudobu v Burundi přijala vláda Strategické programy redukce chudoby *Poverty Reduction Strategy Paper PRSP I* (2006–2011) a *PRSP II* (2011–2015), zahrnující rozsáhlé ekonomické, sociální a politické reformy s cílem zlepšit konkurenceschopnost země, upevnit sociální stabilitu a stimulovat hospodářský růst. Klíčem k hospodářskému růstu je soukromý sektor, těžba nerostných surovin (5-6 % celosvětových zásob niklu) a zemědělský potenciál (úrodná půda, dostatek srážek, rozsáhlá říční síť). (The World Bank 2012a: 4) Překážkou růstu je však slabá vláda, nepříteli přátelské podnikatelské prostředí a nedostatečná infrastruktura.

I přes všechna vládní opatření zůstanou Burundi a Rwanda ještě dlouhou dobu chudé. Měli by se proto snažit pokusit přilákat co nejvíce zahraničních dárců. Významnou roli hraje v této oblasti OSN a její Program pro rozvoj (UNDP) a Světový potravinový program (WFP). Mezi další významné donory patří Agentura Spojených států pro mezinárodní rozvoj (USAID) a Světová banka (WB). Efektivnost využití těchto prostředků je přitom velmi diskutované téma³¹. Ve vyspělých zemích OECD, které poskytují devět desetin všech prostředků na rozvojovou pomoc, sílí tlak na vyrovnanost státních rozpočtů a uvolňování dalších financí na zahraniční pomoc je stále komplikovanější. (Halaxa 2000: 104–105) Chudé vnitrozemské státy musí dostávat mezinárodní podporu po dlouhou dobu, záleží to na tom, jaký budou mít růst jejich sousedé a jaké možnosti pro ně otevřou na trhu. Klíčovou úlohou rozvojové pomoci vnitrozemským státům je zlepšení dopravního spojení mezi nimi a pobřežím. Kromě přímých finančních prostředků

³¹ V roce 1995 poskytli zahraniční donoři Rwandě 600mil dolarů. Částka nebyla podmíněna žádnými kroky ze strany Rwandy, neboť mezinárodní společenství mělo pocit viny za neschopnost zabránit genocidě v předešlém roce. Západní země v té době přivíraly oči nad násilnými excesy, ke kterým v zemi docházelo ze strany vládní RPF. (Záhořík 2012: 144)

poskytovaných vládě je velmi důležitá i odborná asistence a poskytování kvalifikovaných lidí placených přímo dárci, především v prvních čtyřech letech reformem. (Collier 2009: 133) Rozvojová pomoc má i své negativní stránky. Zejména dodávky zemědělských komodit mohou poškozovat místní producenty, kteří nejsou schopni konkurovat cenou a třeba ani kvalitou, čímž se může narušit místní produkce. Navíc distribuce potravin ze strany poskytovatelů pomoci často nesleduje ani tak humanitární cíle, ale vlastní geopolitické zájmy a cíle zahraniční politiky. (Javorčková 2013: 74–75) Příliš vysoká rozvojová pomoc, která dosáhne významného podílu hrubého národního příjmu (HNP), se stává více méně neúčinnou, protože snižuje stimulaci země postavit se na vlastní nohy³². Taktéž není účinná v podmínkách slabého vládnutí a špatné hospodářské politiky. V Burundi mezi léty 2001 a 2007, humanitární intervence (zejména potravinová pomoc) představovala 41 procent celkového objemu zahraniční pomoci. Po roce 2005, jak se bezpečnost v zemi zlepšila, přesunula se forma rozvojové pomoci blíže k dlouholetým růstovým cílům v oblasti školství, zdravotnictví, dodávek vody a hygieny, zemědělství a rozvoje venkova. (The World Bank 2012b: 4) Nezanedbatelnou úlohu v rozvoji hrají i soukromé nadace. Například nadace *Clinton Foundation*, bývalého amerického prezidenta Billa Clintona, se angažuje ve Rwandě se svými projekty na podporu rozvoje agrárního obchodu a na podporu drobných farmářů.

4.4. Past vyplývající ze špatné vlády v malé zemi

4.4.1. Kategorizace režimu

V prvé řadě je potřeba podívat se na věc z trochu širší perspektivy. Státní struktury mají v Africe dlouhou tradici. V prvním období po dosažení nezávislosti spočívala hlavní úloha afrického státu v tom, že byl symbolem teritoriální suverenity nezávislé země. Stát představoval základ, na němž vyrostla nová, jednotná společnost. Idea státu jako systému politických institucí, jejichž specifické poslání spočívá v užití legitimní moci k vládnutí ve prospěch společnosti, byla opomíjena. V té době, kdy se rozhodovalo o podobě budoucí

³² V Burundi se v prvních pěti letech po skončení občanské války pohyboval podíl Oficiální rozvojové pomoci (ODA) nad 30 % hrubého národního příjmu (HNP). Zdroj: World Data Bank. Dostupné na: <http://databank.worldbank.org/data>

společnosti, dostala u většiny politiků přednost potřeba zavedení pořádku před individuální svobodou a stala se primární úlohou státu. (Gedlu 1997: 132–133)

V současné Africe můžeme nalézt celou škálu forem politického uspořádání od zastupitelské demokracie (Jihoafrická republika, Ghana, Botswana, Kapverdy) po autoritativní režimy (Demokratická republika Kongo, Angola, Somálsko). (Signé 2013: 14) Dnešní africký stát je dědictvím koloniálního období. To platí dvojnásob o Burundi a Rwandě, kde dědictví Belgičany zavedeného systému zástupné vlády vedlo k akumulaci moci v rukou jedné skupiny a vytvoření autoritářských režimů, založených na zabezpečení zájmů této skupiny na úkor širších vrstev obyvatelstva. Systém stranické politiky se stal doménou silných jednotlivců, kteří začali vládnout v zájmu vlastního prospěchu. Často je řada demokratických principů velmi omezená. K praktikám vládních elit, které se brání pro ně nepříjemným stránkám demokracie, patří represe proti opozici, omezování svobody tisku, manipulace s volbami nebo zneužívání bezpečnostních složek vůči svým protivníkům.

Definovat demokracii v subsaharské Africe se jeví jako poněkud problematické. Z pohledu západního světa je demokracie spojena především s otázkou lidských práv a svobod. Avšak pojetí demokracie z pohledu subsaharské Afriky v kontextu s odlišnými kulturními, sociálními, historickými a jazykovými aspekty může být trochu odlišné. Africká kultura má sklony k hierarchii společnosti a elitářství a mnohé vládnoucí elity pak mají blízké postoje k tribalismu a nepotismu. Jedinec v značně kolektivistické africké společnosti je silně podřízen komunitě. Elity tudíž nemají problém zajistit si podporu segmentu společnosti, ze kterého vycházejí, potíž může nastat v tom, že společnost nedokáže nahradit elity, které selhaly. (Kváča 2007: 75–76)

S jakým režimem vlády se můžeme setkat v Burundi a Rwandě? Co se týče Rwandy, odpověď se zdá jednoznačná. Všechny dostupné prameny uvádějí režim jako nedemokratický, autoritativní, kde v uplynulých dekáдах, i přes kritiky západního světa, neprobíhaly žádné výraznější pokusy o demokratizaci. Signé ve své kategorizaci afrických režimů uvádí režim ve Rwandě jako „*nepřerušovaný hegemontický volební autoritarismus*“. (Signé 2013: 14) Americká nevládní organizace zabývající se občanskými a politickými právy, Freedom House, kategorizuje Rwandu jako nesvobodnou zemi. Ústava z roku 2003 dala prezidentu

Kagamemu rozsáhlé pravomoci, kterých bohatě využívá. Politické strany v zemi podléhají silné kontrole ze strany vlády a politickému spektru dominuje vládní RPF³³. V poslední době zde dochází ke zhoršení občanských svobod, především v podobě potírání kritiky vlády, omezení shromažďovacího práva, útokům na svobodu tisku a jeho výrazné cenzuře. Naopak míra korupce v zemi je, díky vládním opatřením, jedna z nejnižších v Africe. Pozitivní je také vysoká participace žen v zákonodárných sborech. (Freedom House) V Burundi po skončení studené války nastalo období rozsáhlých společenských a politických změn. V roce 1992 přijalo první demokratizační ústavu a politické strany vzniklé na počátku 90. let se účastnily voleb v roce 1993. Ještě téhož roku však dochází k násilnému převratu a země upadá do spirály násilí občanské války. Vládu prezidenta Nkurunzizi, který byl zvolen v roce 2005, provází řada vleklých politických krizí provázených často násilím a země se postupně vzdaluje demokratickým principům. Zajímavá je kategorizace režimu v Burundi dle různých zdrojů. Zatímco Centrum pro systematický mír, ve své charakteristice politických režimů Polity IV Project (Center for Systemic Peace), jej zařazuje k demokratickým zemím, Signé ho označuje za autoritativně reverzní režim. (Signé 2013: 14) Freedom House hodnotí Burundi jako nesvobodnou zemi se zhoršujícími se politickými právy i občanskými svobodami. I přesto, že v zemi existuje zhruba dvacet politických stran, při absenci svobodně volených představitelů je vláda odpovědná pouze vládnoucí straně CNDD-FDD³⁴. Žádná jiná strana není schopna účinně ovlivňovat politiku nebo legislativu. Problémem země jsou neprůhledné vládní praktiky a vysoká míra korupce. Po eskalaci násilí ve volebním roce 2015 dochází k silnému omezení svobody tisku a médií a pronásledování opozice. (Freedom House)

4.4.2. Koncepce dobré vlády

Definovat kvalitní vládu není jednoduché. Světová banka v první polovině devadesátých let jako jedna z prvních začala používat pojem dobrá vláda (*good governance*). Důvodem bylo neustálé selhávání rozvoje zemí třetího světa

³³ Rwandská vlastenecká fronta (RPF). Strana založená roku 1987 v Ugandě tutsijskými uprchlíky. Její vojenské křídlo Rwandská vlastenecká armáda (RPA) podnikalo od roku 1990 útoky na severní Rwandu, čímž začala občanská válka. (Záhořík 2012a: 225)

³⁴ Národní rada za obranu demokracie – Síly za obranu demokracie (CNDD-FDD) – Hutuská strana založená v roce 1994. V občanské válce působila jako povstalecká skupina, která bojovala proti tutsijským milicím. (Záhořík 2012: 182)

v důsledku špatného vládnutí. Agentury poskytující rozvojovou pomoc a donoři začali vyžadovat dobré vládnutí veřejného sektoru. Koncept *good governance* zahrnuje způsob, jakým je moc používána k řízení sociálních a ekonomických zdrojů země k jejímu dalšímu rozvoji. Dobré vládnutí je často spojováno s demokratickým vládnutím. A to především vzhledem k předepsaným procedurám výkonu moci v demokratických společnostech (např. vlády práva, transparentního procesu administrativního výkonu moci, atd.). Mnohé hybridní nebo autoritářské režimy se však také mohou celkem úspěšně zhostit úlohy dobrého vládnutí, což jim zároveň dává punc legitimacy. (Ďurková 2012: 11)

Výzkumem kvality a výkonnosti státní správy se zabývá africká nadace *Mo Ibrahim Foundation*. Její každoročně zveřejňovaný index *Ibrahim Index of African Governance* (IIAG) poskytuje statistické měřítko výkonnosti státní správy v každé africké zemi na základě shromáždění údajů od různorodých globálních zdrojů. *Mo Ibrahim Foundation* definuje vládnutí jako poskytnutí politických, sociálních a ekonomických veřejných statků a služeb, které každý občan má právo očekávat od svého státu, který má povinnost tyto statky a služby poskytovat svým občanům. Rámec správy se skládá ze čtyř kategorií: bezpečnost a právní stát, participace a lidská práva, udržitelná ekonomická příležitost a lidský rozvoj. Jak si dle IIAG vedou obě země? Rwanda se řadí kvalitou a výkonností státní správy na celkovou 11. příčku v Africe (celkem 54 zemí) a patří mezi deset zemí s největším zlepšením od roku 2011. Největší progres Rwanda zaznamenala v kategorii lidského rozvoje. Kategorií, ve které výrazněji zaostává, je politická participace a lidská práva, ve které zaujímá mezi africkými zeměmi 30. pozici. Burundi naproti tomu zaujímá v pomyslném žebříčku kvality státní správy celkově 38. místo v Africe. Určitého zlepšení dosáhlo v kategorii politické participace a lidských práv. Nutno dodat, že toto je jediná kategorie, kde má Burundi o něco lepší skóre než Rwanda. K určitému zlepšení došlo v Burundi také v kategorii lidského rozvoje. (IIAG)

Z hlediska výkonnosti a kvality státní správy je mezi Burundi a Rwandou poměrně značný rozdíl. V otázce politické participace a transparentnosti voleb sice Rwanda za Burundi poněkud pokulhává, nicméně povolební události v Burundi v roce 2015 tento hendikep smazávají. Podíváme-li se na kvalitu vlády z hlediska rozvoje země, eliminace chudoby a s ní spojenému zajištění potravinové bezpečnosti v post-konfliktním období obou států, je nasnadě konstatovat, že

Rwanda výrazně Burundi převyšuje ve většině ukazatelů. Cílená snaha rwandské vlády o nastavení příznivého podnikatelského prostředí láka investory, reformy agrárního sektoru a komoditní specializace vede k lepšímu zajištění vlastní produkce potravin a přináší zisky domácím producentům. Specializace na obory s vysokou přidanou hodnotou a na oblast cestovního ruchu přináší nezanedbatelné zisky do státního rozpočtu. To vše přispívá k poměrně progresivnímu ekonomickému růstu země, v jehož důsledku dochází ke snižování chudoby a lepšímu zabezpečení dodávek potravin. Jak je možné, že vláda jedné z nejchudších zemí světa si dovolí utratit za vojenské výdaje dvojnásobek toho, co její velikostně srovnatelný soused, tak jako je tomu v případě Burundi? Jak je možné, že země, která má poměrně velké nerostné bohatství jej není schopna využívat? Proč země nepřitahuje investory, zůstává z valné většiny agrární a chudá a její rozvoj jde dopředu jen velmi pozvolna? Odpověď může právě být skryta v kvalitě vlády a státní správy, která je, v případě Burundi, nevykonná a slabá. Domnívám se proto, že úroveň vládnutí v post-konfliktních Burundi a Rwandě hrála významnou úlohu v rozdílném vývoji podílu hladovějících na celkové populaci těchto zemí.

4.4.3. Úloha demokracie v post-konfliktním státě

Dostáváme k diskusi, o úloze demokracie v post-konfliktním státě při jeho rozvoji a zajištění potravinové bezpečnosti. Amartya Sen vidí přítomnost demokracie a hodnot založených na jejích principech v řešení chudoby a hladomoru jako nezbytnost. Naopak tvrdí, že autoritářský režim, potlačující politická a občanská práva, nemůže být prospěšný při podpoře hospodářského rozvoje a příklady rychle rostoucích ekonomik autoritářských režimů východní Asie nemohou sloužit za všeobecný precedens z důvodu příznivých okolností a podmínek, které vedly k těmto jejich úspěchům. Ale jak Sen vysvětlí úspěšný rozvoj a nesporný progres ve snížení chudoby a podílu hladovějící populace autoritářského režimu ve Rwandě, v zemi, která je znevýhodněna svou geografickou polohou, „špatnými sousedy“ a především stigmatem devastující občanské války, založené na mocenském soupeření dvou etnik? Senem prezentované doporučení liberálního volebního systému a svobodného tisku, obou coby nezbytných a hlavně dostatečných nástrojů v boji s chudobou a hladomorem bychom totiž ve Rwandě hledali marně. Navíc krátce post-konfliktní Burundi by

dle jeho teorie mělo, v podobě stranické participace a transparentních, svobodných voleb, daleko větší předpoklad k rozvoji než dlouhodobě autoritativní režim ve Rwandě. Odpověď na výše položenou otázku v Senově zjednodušeném tvrzení zkrátka nenajdeme. Sen totiž ve svém zúženém pohledu opomíjí de Waalem zmiňované konsekvence a specifické podmínky jednotlivých zemí, které fenomén chudoby a hladomoru provázejí. Zde musíme dát bezesporu za pravdu právě de Waalovi. Vláda v nestabilní transiční demokracii v Burundi byla příliš zaměstnána udržením své moci, než aby se starala o rozvoj země a zabezpečení potravinové bezpečnosti populace země. Nutno dodat, že demokratizační proces v Burundi vydržel krátce. Naproti tomu stabilní autoritativní režim ve Rwandě už v první fázi post-konfliktního rozvoje státu dokázal využít své asertivity a zajistil si od donátorů nemalé finanční prostředky. Autoritativní rwandská vláda pak svým proaktivním způsobem a výkonnou a kvalitní státní správou dokázala zemi pozvednout ze stavu takřka zhroutěného státu do kategorie afrických zemí s nejrychleji rostoucí ekonomikou a pozitivním společenským rozvojem. Je potřeba samozřejmě připomenout negativní stránky režimu v podobě absence politické participace, omezení politických práv a občanských svobod. Další stinnou stránkou režimu je z hlediska mezinárodního práva nepřijatelné obohacování nerostnými surovinami ze sousední Demokratické republiky Kongo. I přes tato negativa nelze upřít rwandské vládě nesporné úspěchy v budování státu. Je také zřejmé, že si jimi zajišťuje legitimitu autoritativního režimu a podporu občanů. Významnou roli v utváření politiky režimu hraje i osobnost prezidenta Paula Kagameho, což by silného vůdce.

Příklad Rwandy může být důkazem toho, že pro post-konfliktní rozvoj, snížení chudoby a progres v zajištění potravinové bezpečnosti není nutným předpokladem přítomnost demokracie a je schopen to úspěšně zvládnout i autoritativní režim. Adel M. Abdellatif z Rozvojového programu Spojených národů (UNDP) k tomu dodává: „*Demokracie není striktně nezbytná pro řádnou správu věcí veřejných, stejně dobře jako špatná správa je docela možná v rámci formálních demokratických struktur*“ (Abdellatif 2003: 13)

Závěr

Problematicke zajištění dostatku potravin pro výživu lidstva je potřeba věnovat zvýšenou pozornost. O to víc, uvědomíme-li si, že zhruba každý devátý člověk na světě trpí podvýživou v důsledku nedostatečného příjmu potravin.

Tato bakalářská práce se zabývala zkoumáním potravinové bezpečnosti Burundi a Rwandy, dvou malých, vzájemně sousedících zemí ve středovýchodní Africe v oblasti regionu Velkých jezer. Zemí, které jsou si podobné rozlohou, geografickými podmínkami, etnikem Hutu a Tutsi a jejich dějiny i současnost se vzájemně prolínají a ovlivňují. Obě země patří také k nejchudším zemím světa, probíhaly v nich devastující válečné konflikty a velké procento jejich populace trpí chronickým hladem. Pro porovnání stavu zabezpečení potravin v obou zemích byla použita metodika, rozlišující jejich dostupnost, snadnost přístupu, jejich využití a stabilitu dodávek. Na základě porovnání dostupných dat je zřejmé, že v post-konfliktním období hodnoty většiny zkoumaných faktorů měly v každé zemi rozdílný vývoj. Zatímco ve Rwandě se postupující obnova země a její rozvoj projeví na pozitivním vývoji těchto ukazatelů a ke konci zkoumaného období se jejich hodnoty víceméně přiblížily průměrným hodnotám dosaženým v subsaharském regionu, v Burundi tomu bylo naopak. Většina činitelů měla negativní vývoj a pouze některé z nich se podařilo ke konci zkoumaného období stabilizovat, nebo vykázaly nepatrné zlepšení. Především výrazný rozdíl mezi oběma zeměmi byl v porovnání podílu hladovějících obyvatel na celkové populaci.

Při hledání odpovědi na první výzkumnou otázku je potřeba nejprve přijmout de Waalův „komplexní přístup k problematice hladomoru“. Výskyt fenoménu hladomoru a chronického hladovění nelze unifikovat, neboť jej provází řada faktorů, které s ním souvisí, ovlivňují ho, nebo naopak jsou i jím ovlivňovány a mohou se projevovat různou mírou intenzity v odlišných podmínkách. Jak bylo v předešlých kapitolách uvedeno, jedním z nejvýznamnějších faktorů ovlivňujících potravinovou bezpečnost je bezesporu chudoba, která je ve své extrémní podobě hlavní příčinou podvýživy. Identifikace faktoru chudoby, co by hlavního činitele ovlivňujícího potravinovou bezpečnost, je v případě Burundi a Rwandy nasnadě, neboť oba státy patří k jedněm z nejchudších zemí světa. Právě u fenoménu chudoby existuje zmiňovaná zpětná interakce, hlad a podvýživa jsou významnou příčinou chudoby. Z toho lze vyvodit, že oba dva fenomény mají i některé společné

faktory, kterými jsou ovlivňovány. Téma chudoby, coby primárního aktéra ovlivňujícího potravinovou bezpečnost Burundi a Rwandy, bylo rozebráno na pozadí rozvojové teorie, zabývající se příčinnosti a setrvání v chudobě nejméně rozvinutých zemí světa, a to na základě ekonomických, geografických a vojensko-politických konsekvencí. Jedním z pilířů této teorie sloužící k identifikaci chudoby je téma ozbrojených konfliktů, které jsou uváděny také jako hlavní příčina přispívající k potravinové nouzi. Během konfliktů dochází k přerušení zemědělské výroby, rostou ceny základního zboží, jsou přerušeny obchodní vztahy, hroubí se infrastruktura, jsou přerušeny investice, zahraniční pomoc a hospodářství je v celkovém úpadku. Dochází také k velkým migracím obyvatelstva. Postižena je především venkovská část populace, což je právě v obou zkoumaných zemích majoritní část obyvatelstva. Občanská válka obě země zanechala zdevastované a na pokraji vyčerpání. V této době, po skončení občanských válek, právě přicházíme ke klíčovému momentu rozdílného vývoje obou zemí v boji proti hladovění. Zatímco ve Rwandě po skončení války začala pozvolná obnova země, provázená zklidněním politické situace, post-konfliktní vývoj v sousedním Burundi byl provázen politickou nestabilitou, eskalující v četné násilné nepokoje. To lze označit jako výrazné negativum, které ovlivnilo rozvoj Burundi a prohloubilo potravinové strádání jeho obyvatel.

Důležitým aspektem majícím vliv na rozvoj Burundi a Rwandy, odstranění chudoby a s tím úzce souvisejícím progresem ve snížení podvýživy obyvatel je schopnost těchto zemí adaptovat se na prostředí a podmínky, ve kterých se nacházejí. Obě země jsou vnitrozemské, což jim podstatně stěžuje přístup ke světovým trhům a výrazně brzdí jejich ekonomický rozvoj. Navíc jsou obklopeny státy, které na tom z hlediska chudoby, kvality infrastruktury a celkového rozvoje nejsou o mnoho lépe. Z toho vyplývá, že vlády Burundi a Rwandy musí provádět takovou vládní politiku a opatření, aby byl co nejlépe využit sociální a ekonomický potenciál země a výše uvedené znevýhodnění se co nejvíce eliminovalo. Právě v kvalitě vlády a státní správy můžeme spatřovat podstatný rozdíl mezi oběma zeměmi. Rwanda z tohoto hlediska patří mezi nejlépe hodnocené státy v Africe. Snahou rwandské vlády je jednak vytvořit příznivé podnikatelské prostředí, které by přitáhlo investory a jednak zaměřením se na ekonomická odvětví s vyšší přidanou hodnotou a nízkou náročností na infrastrukturu. Oproti tomu Burundi se řadí

kvalitou vlády a státní správy do spodní poloviny žebříčku afrických zemí, o čemž svědčí mimo jiné vysoká míra korupce a neatraktivní a rizikové podnikatelské prostředí.

Rozdílnou délku trvání konfliktu, rozdílný post-konfliktní vývoj z hlediska bezpečnostní a politické stability a především rozdílnou kvalitu vlády a státní správy můžeme označit jako jedny z hlavních příčin rozdílného vývoje podílu hladovějících na celkové populaci Burundi a Rwandy.

Pro zodpovězení druhé výzkumné otázky bylo konfrontováno Amartya Senem prezentované doporučení liberálního volebního systému a svobodného tisku, obou coby nezbytných a hlavně dostatečných nástrojů v boji s chudobou a hladomorem s případem Rwandy. Stabilní autoritativní režim, i přes svá negativa v podobě absence politické participace, omezení politických práv a občanských svobod, dokázal kvalitou své vlády a proaktivním přístupem v podobě zemědělských politik, specializací na určitá ekonomická odvětví a podporou soukromého sektoru úspěšně zajistit rozvoj země. To se samozřejmě projevilo na výrazném snížení podílu chronicky hladovějících obyvatel na celkové populaci země. O tom, že si těmito kroky autoritativní vláda prezidenta Kagameho zajišťuje svou legitimitu a podporu obyvatel není pochyb. Nastavený trend rozvoje, jak ukázaly předešlé kapitoly, je pro zemi rozhodně přínosem. Zvláště pokud vezmeme na vědomí skutečnost, že v Africe nenajdeme příliš mnoho zemí, kde v posledních více než dvou desetiletích neprobíhal ozbrojený konflikt nebo násilné nepokoje, země měla stabilní vládu a vykazovala rozvoj. Oponovat Senovu tvrzení můžeme i v případě sousedního Burundi, kde nestabilní vláda v transiční demokracii nejenže nebyla schopná zajistit pro obyvatelstvo dostatek potravin, ale ve snaze zajistit si moc se postupně vzdálila demokratickým principům a zařadila se k autoritativním režimům. Na těchto důkazech můžeme Senovo tvrzení označit jako neopodstatněné. Přítomnost demokracie při rozvoji post-konfliktního státu a zajištění jeho potravinové bezpečnosti není nezbytně nutná, s úspěchem se této úlohy může zhostit i autoritativní režim. Primární je zajištění politické stability a bezpečnosti v zemi a fungování kvalitní vlády a státní správy.

Obdobné výzkumy (Devereux 2007) hladomorů v Etiopii, Súdánu, Malawi, Madagaskaru, Iráku a Severní Korey, stejně jako potravinových krizí v Bosně a Indii potvrdily, že je potřeba při zkoumání tohoto fenoménu aktivně zapojit co

nejvíce relevantních teorií. Tak jako se mění současný svět, tváří v tvář globalizaci se mění i povaha hladomorů a je potřeba zavedení nových koncepčních rámců a analytických nástrojů pro jejich pochopení a nových trendů při jejich prevenci. Tyto výzkumy se taktéž shodují v nedostatečnosti přístupu dříve hlavních teoretických rámců, jako jsou například Senův „nárokový přístup“ a „demokracie zabraňuje hladomoru“, nebo „komplex politických krizí“.

Námětem pro další zkoumání problematiky potravinové bezpečnosti zemí afrického kontinentu by mohlo být téma identifikace rozdílného úspěchu v boji s hladem u demokratických států a států, kde probíhá demokratická transice. Například v Ghaně, Malawi nebo Sieře Leone, kde byl počátkem devadesátých let minulého století výrazný podíl hladovějících obyvatel na celkové populaci, se podařilo tento negativní jev buď téměř odstranit (v případě Ghany), nebo výrazně eliminovat. Naopak v Botswaně nedochází k žádnému progresu a v Zambii a Libérii se situace zhoršila. (FAO 2015)

Problematiku potravinové bezpečnosti je potřeba zkoumat jako komplex rozličných faktorů, zahrnující celou škálu vědních oborů. Přínosem této práce může být právě snaha o ucelený pohled na tuto problematiku, jejichž zpracování kromě uvedených pramenů nemá v tuzemské literatuře příliš široké zastoupení. Přínosem může být i zprostředkování informací o Burundi a Rwandě, zemích, které nejsou zrovna středem zájmu médií a sdělovacích prostředků. Vzhledem k omezeným možnostem práce však nebylo možné zacházet do přílišných detailů a nezbývá než odkázat na použitou literaturu.

Prameny a literatura:

Prameny

Internetové zdroje

Encyclopaedia Britannica. Dostupné na: <http://www.britannica.com>

FAO: Food security indicators. Dostupné na
<http://www.fao.org/economic/ess/ess-fs/ess-fadata/en/#.VysGyvntkdg> (25. 04. 2016)

FAO. 1996. Rome Declaration on World Food Security and World Food Summit. Plan of Action . Dostupné na:
<http://www.fao.org/docrep/003/w3613e/w3613e00.HTM> (25. 04. 2016)

FAO. 2006. *Food Security*. Policy brief . Dostupné na:
<http://www.fao.org/forestry/13128-0e6f36f27e0091055bec28ebe830f46b3.pdf>
(25. 04. 2016)

FAO. 2013b. Statistical Yearbook 2013. Dostupné na:
<http://www.fao.org/docrep/018/i3107e/i3107e00.htm> (25. 04. 2016)

Freedom House. Regions. Dostupné na:
<https://freedomhouse.org/regions/sub-saharan-africa> (09. 06. 2016)

Haile, Menghestab. 2005. *Weather patterns, food security and humanitarian response in sub-Saharan Africa*. Philosophical Transactions of the Royal Society B. Dostupné na: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1569582/> (25. 04. 2016)

IANSA, Oxfam, Saferworld. 2007. *Africa's missing billions*. Briefing Paper č. 107. Str. 10. Dostupné na:

<https://www.oxfam.org/sites/www.oxfam.org/files/africas%20missing%20bils.pdf>
(25. 04. 2016)

Ibrahim Index of African Governance (IIAG). Data Portal. Dostupné na:
<http://mo.ibrahim.foundation/iiag/data-portal/> (09. 06. 2016)

International Fund for Agricultural Development (IFAD). 2012. *Enabling poor rural people to overcome poverty in Burundi*. Working paper. Str. 4 Dostupné na:
<https://www.ifad.org/documents/10180/8249c68b-5408-48c6-9d7d-4661f9790969>
(03. 06. 2016)

Loužek, Marek. 2014. *Populační teorie Thomase Malthuse*. Elektronick journal for philosophy. 6/2014. Dostupné na: <http://nb.vse.cz/kfil/elogos/history/louzek14.pdf>
(25. 04. 2016)

Ministerstvo zahraničních věcí České republiky (MZV ČR). Encyklopedie států.
Dostupné na: http://www.mzv.cz/jnp/cz/encyklopedie_statu (09. 06. 2016)

Skala, Jakub. 2012. *Rwandský ekonomický úspěch: Jak volný trh pomáhá chudým Afričanům*. Ludwig von Mises Institut. Dostupné na:
<http://www.mises.cz/clanky/rwandsky-ekonomicky-uspech-jak-volny-trh-pomaha-chudym-africanum-724.aspx> (25. 04. 2016)

TV Al Jazeera. *Burundi violence: Africa 'will not allow genocide'*. Dostupné na:
<http://www.aljazeera.com/news/2015/12/burundi-deploy-experts-monitor-violence-151217142631031.html> (25. 04. 2016)

United Nations Development Programme (UNDP). Human Development Reports. Country profil. Dostupné na: <http://hdr.undp.org/en/countries> (09. 06. 2016)

World Data Bank. Dostupné na: <http://databank.worldbank.org> (09. 06. 2016)

World Health Organization. Anaemia Policy Brief. Dostupné na:

http://www.who.int/nutrition/topics/globaltargets_anaemia_policybrief.pdf (09. 06. 2016)

World Health Organization. Water-related diseases. Dostupné na: http://www.who.int/water_sanitation_health/diseases/anemia/en/ (09. 06. 2016)

Literatura

Abdellatif, Adel M. 2003. *Good Governance and Its Relationship to Democracy & Economic Development*. Příspěvek z konference Global Forum III on Fighting Corruption and Safeguarding Integrity. Seoul 20.–31. května 2003. Dostupné na: <http://www.docin.com/p-337461901.html> (09. 06. 2016)

African Development Bank. 2011a. Burundi. Bank group country strategy paper 2012-2016. Dostupné na: <http://www.afdb.org/en/countries/east-africa/burundi/> (25. 04. 2016)

African Development Bank. 2011b. Rwanda. Bank group country strategy paper 2012-2016. Str. 2. Dostupné na: <http://www.afdb.org/en/countries/east-africa/rwanda/> (25. 04. 2016)

Baro, Mamadou, Deubel, Tara F. 2006. *Persistent Hunger: Perspectives on Vulnerability, Famine, and Food Security in Sub-Saharan Africa*. Annual Review of Anthropology Vol. 35, 521-538. Dostupné na: <http://www.annualreviews.org/doi/full/10.1146/annurev.anthro.35.081705.123224> (25. 04. 2016)

Clover, Jenny. 2003. *Food security in Sub-Saharan Africa*. African Security Review 12(1). Dostupné na: <https://www.issafrica.org/pubs/ASR/12No1/Clover.pdf> (25. 04. 2016)

Collier, Paul. 2009. *Miliarda nejchudších. Proč se některým zemím nedaří a co s tím*. Praha: Vyšehrad. ISBN 978-80-7429-010-7

Devereux, Stephen, Maxwell, Simon. 2001. *Food Security in Sub-Saharan Africa*. Bourton on Dunsmore: ITDG Publishing. ISBN 978-1853395239

de Waal, Alex. 2000. *Democratic Political Process and the Fight Against Famine*. The Institute of Development Studies (IDS). Working paper No. 107. Dostupné na: <http://www.ids.ac.uk/files/Wp107.pdf> (25. 04. 2016)

de Waal, Alex, Whiteside Alan. 2003. *New variant famine: AIDS and food crisis in southern Africa*. The Lancet č. 362: 1234–37. Dostupné na: <http://www.unhcr.org/4073ce2f4.pdf> (25. 04. 2016)

Diao, Xinshen et al. 2010. *Agricultural growth and investment options for poverty reduction in Rwanda*. The International Food Policy Research Institute (IFPRI). Dostupné na: <https://www.ifpri.org/publication/agricultural-growth-and-investment-options-poverty-reduction-rwanda-0> (25. 04. 2016)

Řurková, Petra. 2012. *Nové trendy diplomacie - good governance*. Praha: Vysoká škola ekonomická v Praze, Fakulta mezinárodních vztahů. Diplomová práce.

FAO. 2000. *The State of Food Insecurity in the World (SOFI) 2000*. Dostupné na: <http://www.fao.org/FOCUS/E/SOFI00/sofi001-e.htm> (25. 04. 2016)

FAO. 2012. *The State of Food Insecurity in the World (SOFI) 2012*. Dostupné na: <http://www.fao.org/docrep/016/i3027e/i3027e.pdf> (25. 04. 2016)

FAO. 2013a. *The State of Food Insecurity in the World (SOFI) 2013*. Dostupné na: <http://www.fao.org/docrep/018/i3434e/i3434e.pdf> (25. 04. 2016)

FAO. 2015. *The State of Food Insecurity in the World (SOFI) 2015*. Dostupné na: <http://www.fao.org/3/a4ef2d16-70a7-460a-a9ac-2a65a533269a/i4646e.pdf> (25. 04. 2016)

Franchis, Laura de at al. 2012. Rwanda: *Comprehensive Food Security and*

Vulnerability Analysis and Nutrition Survey 2012. World Food Programme (WFP). Food Security Analysis. Dostupné na:
http://vam.wfp.org/CountryPage_assessments.aspx?iso3=RWA (25. 04. 2016)

Gapusi, R. Jean et al. 2013. *The state of plant genetic resources for food and agriculture in Rwanda*. FAO Country Report. Dostupné na:
<http://www.fao.org/pgafa-gpa-archive/rwa/docs/CountryReport2012.pdf> (03. 06. 2016)

Gedlu, Mesfin. 1997. Problém rozvoje, konfliktů a demokracie v subsaharské Africe. *Politologický časopis*. č. 2. Dostupné na:
<http://www.politologickycasopis.cz/userfiles/file/1997/2/1997-2-1-Gedlu-Problem%20rozvoje,%20konfliktu%20a%20demokracie%20v%20subsaharske%20Africe.pdf> (03. 06. 2016)

Halaxa, Petr. 2000. *Zahraniční pomoc ve vztazích vyspělých a rozvojových zemí*. In: Jehlička P., Tomeš, J., Daněk, P.: Stát, prostor, politika. Vybrané otázky politické geografie. Praha: Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta. ISBN 80-238-5566-2. (03. 06. 2016)

Jain, Nitin. 2011. *Getting Africa to meet the sanitation MDG: Lessons from Rwanda*. UNDP-Water & Sanitation Program. The World Bank. Documents & Reports. Dostupné na:
<http://documents.worldbank.org/curated/en/2011/07/14695214/getting-africa-meet-sanitation-mdg-lessons-rwanda> (09. 06. 2016)

Javorčková, Klára. 2013. *Problematika hladu v Africe, regionálně geografická analýza*. Přírodovědecká fakulta Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce. Dostupné na: http://is.muni.cz/th/252947/prif_m/Diplomova_prace.pdf (09. 06. 2016)

Jeníček, Vladimír a Foltýn Jaroslav. 2003. *Globální problémy a světová ekonomika*. Praha: C. H. Beck. ISBN 80-7179-795-2

Jeníček, Vladimír a Foltýn Jaroslav. 2010. *Globální problémy světa v ekonomických souvislostech*. Praha: C. H. Beck. ISBN 978-80-7400-326-4

Klíma, Jan. 2012. *Dějiny Afriky. Vývoj kontinentu, regionů a států*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. ISBN 978-80-7422-189-7

Kouba, Karel. 2011. *Metody příčinného vysvětlení v kvalitativním politologickém výzkumu*. Olomouc: Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, Katedra politologie a evropských studií. Disertační práce.

Kuna, Zbyněk. 2010. *Demografický a potravinový problém světa*. Praha: Wolters Kluwer ČR. ISBN 978-80-7357-588-5

Kváča, Vladimír. 2007. *Sociopolitické rozpory a demokracie v subsaharské Africe*. Praha: Vysoká škola ekonomická v Praze, Fakulta mezinárodních vztahů, Středisko mezinárodních studií Jana Masaryka. Doktorská disertační práce.

Sen, Amartya. 2000. *Development as freedom*. New York: Alfred A. Knopf, Inc. ISBN 0-3 7 5-40619-0

Signé, Landry. 2013. *The Tortuous Trajectories of Democracy and the Persistence of Authoritarianism in Africa*. The Center on Democracy, Development, and the Rule of Law. Working paper č. 147. Dostupné na: http://cddrl.fsi.stanford.edu/publications/the_tortuous_trajectories_of_democracy_and_the_persistence_of_authoritarianism_in_africa (09. 06. 2016)

Ternon, Yves. 1997. *Genocidy XX. století. Zločinný stát*. Praha: Themis. ISBN 80-85821-45-1

The World Bank. 2012a. *Project performance assesment report Burundi food crisis response development policy grant*. Report č.: 67471-BI. Dostupné na: <http://documents.worldbank.org/curated/en/2012/05/16546384/burundi-food-crisis-response-development-policy-grant-project> (25. 04. 2016)

The World Bank. 2012b. *International Development Association and International Finance Corporation Country Assistance Strategy for The Republic of Burundi for the period fy2013-2016*. Report č. 72334-BI. Dostupné na: http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2012/10/01/000350881_20121001113803/Rendered/PDF/723340CAS0P1280Official0Use0Only090.pdf (25. 04. 2016)

The World Bank. 2012c. *Country assistance strategy for the Republic of Burundi for the period 2013-2016*. Report č. 72334-BI. Dostupné na: <http://documents.worldbank.org/curated/en/2012/09/16784899/burundi-country-assistance-strategy-period-fy13-16> (25. 04. 2016)

Vinck, Patrik et al. 2008. *Comprehensive Food Security & Vulnerability Analysis. Burundi*. World Food Programme (WFP). Food Security Analysis. Dostupné na: http://vam.wfp.org/CountryPage_assessments.aspx?iso3=BDI (25. 04. 2016)

Záhořík, Jan. 2012a. *Dějiny Rwandy a Burundi*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. ISBN 978-80-7422-175-0

Záhořík, Jan. 2012b. *Ohniska napětí v postkoloniální Africe*. Praha: Univerzita Karlova v Praze. ISBN 978-80-246-1961-3

Přílohy

<i>Příloha 01:</i> Mapa Burundi	71
<i>Příloha 02:</i> Mapa Rwandy	72
<i>Příloha 03:</i> Tabulka počtu uprchlíků v Burundi a Rwandě v období 1990–2008	73
<i>Příloha 04:</i> Tabulka podílu vojenských výdajů na HDP v období 1990–2013...	74
<i>Příloha 05:</i> Mapa vzdálenosti od hlavních cest ve Rwandě.....	75
<i>Příloha 06:</i> Kvalita vlády v Burundi a Rwandě.....	76
<i>Příloha 07:</i> Množství podvyživených lidí a jejich podíl na celkové populaci.....	76
<i>Příloha 08:</i> Dostupnost podmínek pro podnikání v Burundi a Rwandě.....	77

Příloha 01: Mapa Burundi

Zdroj:

<https://www.google.cz/search?q=mapa+burundi&biw=1217&bih=691&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ved=0ahUKEwj2OqSta3NAhXKvxQKHbkTA0UQsAQIHA&dpr=0.9#imgrc=F8AN3lfrm3LXhM%3A>

Příloha 03: Tabulka počtu uprchlíků v Burundi a Rwandě**v období 1990–2008**

rok	stát	množství uprchlíků ze země (v tisících)	vnitřní uprchlíci (v tisících)	uprchlíci z okolních zemí (v tisících)
1990	Burundi	186	0	278
1991	Burundi	208	0	294
1992	Burundi	184	0	107
1993	Burundi	780	500	110
1994	Burundi	330	400	165
1995	Burundi	290	300	140
1996	Burundi	285	400	12
1997	Burundi	248	500	12
1998	Burundi	281	500	5
1999	Burundi	310	800	2
2000	Burundi	420	600	6
2001	Burundi	375	600	28
2002	Burundi	400	400	41
2003	Burundi	355	400	42
2004	Burundi	482	0	61
2005	Burundi	439	0	41
2006	Burundi	394	100	20
2007	Burundi	425	100	32
2008	Burundi	277	0	26
1990	Rwanda	511	0	22
1991	Rwanda	511	100	32
1992	Rwanda	202	350	24
1993	Rwanda	275	300	370
1994	Rwanda	1715	1200	0
1995	Rwanda	1545	500	0
1996	Rwanda	257	0	20
1997	Rwanda	43	50	28
1998	Rwanda	12	500	36
1999	Rwanda	35	600	36
2000	Rwanda	55	150	29
2001	Rwanda	60	0	35
2002	Rwanda	50	0	32
2003	Rwanda	46	0	37
2004	Rwanda	59	0	36
2005	Rwanda	103	0	50
2006	Rwanda	92	0	53
2007	Rwanda	71	0	54
2008	Rwanda	89	0	59

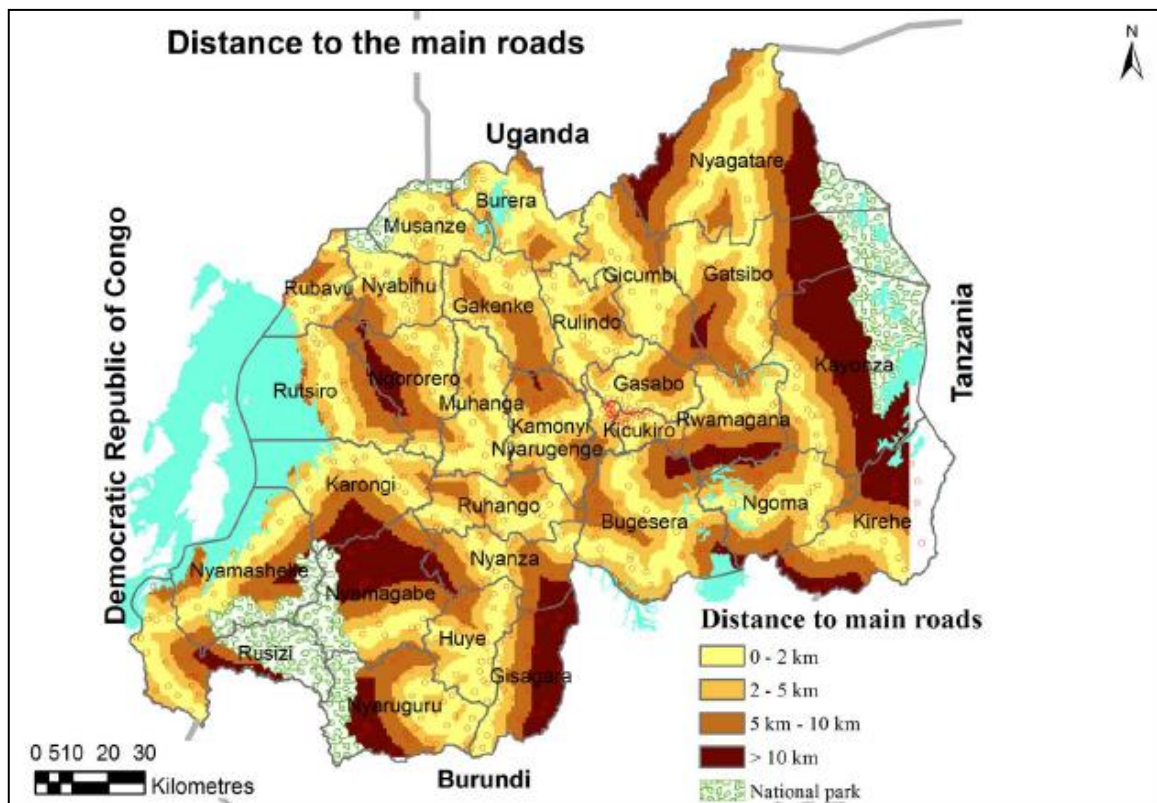
Vlastní zpracování. Zdroj: <http://www.systemicpeace.org/inscrdata.html>

Příloha 04: Tabulka podílu vojenských výdajů na HDP v období 1990–2013

Podíl vojenských výdajů na HDP v období 1990-2013			
rok	Burundi (%)	Rwanda (%)	subsaharská Afrika Ø (%)
1990	3,5	3,7	1,6
1991	3,7	5,5	1,5
1992	3,6	4,4	2,9
1993	3,9	4,5	1,6
1994	4,5	3,4	2,2
1995	4,2	4,4	1,9
1996	5,9	5,3	1,6
1997	6,4	4,2	1,6
1998	6,6	4,4	1,7
1999	6,3	4,4	2,1
2000	4,9	3,5	1,8
2001	6,1	3,4	1,9
2002	5,4	3,0	2,0
2003	5,5	2,4	1,6
2004	4,9	2,0	1,6
2005	4,4	1,7	1,6
2006	3,5	1,8	1,5
2007	3,4	1,5	1,3
2008	2,7	1,4	1,5
2009	-	1,4	1,6
2010	-	1,3	1,3
2011	-	1,2	1,3
2012	2,4	1,1	1,3
2013	2,2	1,1	1,4

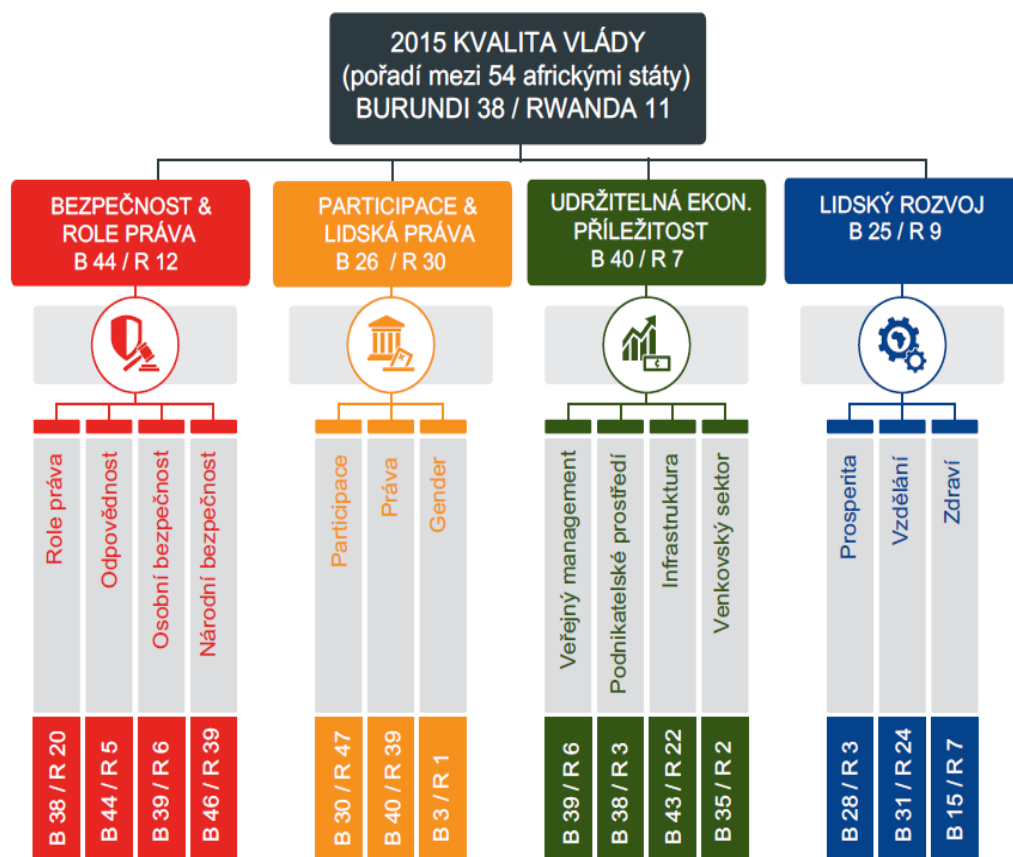
Vlastní zpracování. Zdroj: <http://databank.worldbank.org>

Příloha 05: Mapa vzdálenosti od hlavních cest ve Rwandě

Zdroj: http://vam.wfp.org/CountryPage_assessments.aspx?iso3=RWA

Příloha 06: Kvalita vlády v Burundi a Rwandě

Vlastní zpracování. Zdroj: <http://mo.ibrahim.foundation/iag/downloads/>

Příloha 07: Množství podvyživených lidí a jejich podíl na celkové populaci

	Množství podvyživených lidí (mil)						Podíl podvyživených lidí na celkové populaci (%)					
	1990–1992	2000–2002	2005–2007	2008–2010	2011–2013 ³	změna %	1990–1992	2000–2002	2005–2007	2008–2010	2011–2013 ³	změna %
subsaharská Afrika	173.1	209.5	212.8	221.6	222.7	28.7	32.7	30.6	27.5	26.6	24.8	-24.2
Rwanda	3.6	3.8	4.0	3.5	3.4	-5.9	52.3	45.3	41.9	34.1	29.7	-43.2
Burundi	2.5	4.1	5.2	5.7	5.9	131.8	44.4	62.3	69.7	69.5	67.3	51.6

Vlastní zpracování. Zdroj: <http://www.fao.org/docrep/018/i3434e/i3434e.pdf>

Příloha 08: Dostupnost podmínek pro podnikání v Burundi a Rwandě

Dostupnost podmínek pro podnikání v Burundi a Rwandě (2016)	Burundi pozice na světě	Rwanda pozice na světě
Celková pozice na světě	152	62
Start podnikání	19	111
Získání stavebního povolení	165	37
Získání elektrické přípojky	185	118
Registrace majetku	94	12
Získání úvěru	174	2
Ochrana investic	115	88
Platba daní	111	48
Přeshraniční obchod	154	156
Vymahatelnost smluv	146	127
Řešení insolvence	145	72

Vlastní zpracování. Zdroj:

[http://www.doingbusiness.org/~media/GIAWB/Doing%20Business/Documents/
Annual-Reports/English/DB16-Full-Report.pdf](http://www.doingbusiness.org/~media/GIAWB/Doing%20Business/Documents/Annual-Reports/English/DB16-Full-Report.pdf)